

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 94 (16867)

2004 чылдың
июль 1,
четверг

Номерни парлагже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 15.00.
Садар өрттэ 3 рубль.

Кызыл — республиканың арны-дыр

Кызыл хоорайның
чурттакчыларынга Тыва
Республиканың Чазааның Даргазының
КЫЙГЫРЫ

Бо чылдың сентябрь айда Россияның составында Тываның эки тура-биле каттыжып киргениниң 60 чылынга болгаш Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылынга тураскааткан юбилейлер байырлалдары болуп эртер дээрзин кончуг эки билер силер. Ол хүннерде республикага чоокку регионнардан, Москвадан болгаш даштыкы чурттардан хей-хей аалчылар келир. Ынчан культураның болгаш уран чүүлдүң билдингир ажилдакчылары, бистиң алдарлыг чаңгыс чер-чурттулары, Тываның өңүктери, Россияның улуг дарга-бошкалары, оң иштинде Россия Федерациязының Президентизи В.В.Путин келирлер.

Амгы үеде ТР-ниң Чазаа, Кызыл хоорайның мэриязы, республиканың кожууннарының болгаш чурттакчылыг черлериниң удуртукчулары юбилейлер байырлалдарына хүндүлүг аалчыларны уткуп алырынга идепкейлик белеткенип турарлар. Ынчалзажок республиканың алдарлыг юбилейлеринге чедишкениң белеткелвис чүгле дарга-бошкалардан эвес, а Тываның чурттакчы бүрүзүнден хамааржыр.

Чаа келген кижиниң караанга бир дугаарында илдигер чүвө, ол дээрге, хоорайның даштыкы байдалы, оң чаагай-жыдылганының деңгели болуп дээрзи билдингир болгай. Хоорайның кудумчуларын болгаш херимнер иштин арыг-силиг, корум-чурумнуг тудар дээш хоорайның эрге-чагыргалары боттарындан хамааржыр бүгүле чүүлдери кылып турар. Хоорайда чаагайжыды туттунган 450 ажыг бажыңнар, 2500 ажыг хууда бажың-балгаттар, 22 ниити чуртталга черлери бар.

Чаагайжыды туттунган бажыңнарның даштын 150 аштакчылар, хоорайның төп кудумчуларын 70 кижжи аштап-арыглап, ширбиш турар.

Девискээрни аштап-арыглаарынче хүннүң-не 5 трактор, 5 самосвалдар үнүп турар, тараан, олурткан ыяштар сугтарар кылдыр 20 машинаны доктаамал быжыгалаан. 100 муң кижжи чурттакчылыг хоорайның ашталгазында ниитизи-биле 300 хире кижжи ажилдап турар. Ол дээрге хөлчок эвээш дээрзи-биле чөпшээрээр боор силер.

Бо чугула ажилда хоорайның чурттакчыларының кончуг эвээш киржип турары харааданчыг. Амгы үеде Кызылда 17 кудумчу комитеттери тургустунган, а херек кырында — чүгле

чаңгызы — Суворов кудумчузундаазы ажилдап турар. Арктанары шуут ажылдавайн турар. Ол ышкаш хоорайда 264 бажың комитеттери тургустунган, оларның иштинден ажыктыг ажилдап турарлары санныг: Кечил-оол кудумчузунда, 7 «б», 7, 9, 7 «а» бажыңнарында, а ол ышкаш Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанының чаа бажыңында болгаш Ленин кудумчузунда, 60 (ИХЯ-ның бажыңында) комитеттер ажилдап турар.

Хоорайның чаагайжыдылганынче албан черлериниң болгаш организацияларның салышкыны шоолуг-ла эвестир. Чүгле АЧФА-ның (Айыыл чок чоруктуң федералдыг албаны), республиканың одалга хандырылганы болгаш Национал банкының бажыңнарының мурнунда девискээрлер үлегерлиг чурум-чыскаалды-биле ылгалып турар. Эң-не боктуг черлерге барааны мөөңү-биле садар рыноктарның, республиканың хереклекчилер эвилелдериниң баазанының, «Обувь» баазаның, Колхоз рыногунун, Лопсанчап кудумчузунда Культура болгаш кадык камгалал яамыларының чагыргазында турар 2, 2 «а» ниити чуртталга черлериниң девискээрлери хамааржыр. Боттарының садыглаашкын чорудар черлеринге корум-чурумну сагывайн турар садыг палаткаларының болгаш ларектарның хей санныг ээлери хоорайга улуг каражаны чедирип турар.

Хоорайның чуртталга-коммунал ажил-агыйларның албан черлери хоорайның төвүнге боттарының бар-ла шаа-биле корум-чурумну тударын оралдажып турарлар деп база катап демдегледип каайн. Ынчалзажок боттарыңар көрүп тур ышкажыл силер: кежээликтей хоорайның кудумчуларынга бок база катап чыгылы бээр ышкажыл.

Кызыл хоорайның хүндүлүг чурттакчылары! Боттарыңарның төрөөн хоорайыңарны бокталдырбайн көрүңер, анаа арыг-силигни болгаш корум-чурумну тудуп көрүңер деп силерден дилеп тур мен. Силерден хей-ле чүвө негетинмейн турар чүвө-дир ийин, хоорайыңарга ынак болуп, ону камнап көрүңер. Силерниң ыңдыг хамаарылгалыг болууңарны ол негеп турар-дыр. Кызыл — ол дээрге республиканың арны-дыр дээрзин утпаңар. Ында силер чурттап, ажилдап база боттарыңарның ажы-төлдериңерни кижжидип турар болгай силер.

ЭРГЕЛЕРНИ АЛ, БАШКАР, АЖЫЛДА!

(Күрүне Думазында депутат Ч.Ч.-Д. Ондарның интервьюзу)

Май 30-де РФ-тиң Чазаа Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазына үш номчулгада чугаалажып көргөш, хүлээп алыры-биле хоочуннарның, инвалидтериниң, дайын киржикчилериниң болгаш көдээ интеллигенцияның социал чингелделерин солуур дугайында хоойлу

— Силер бо болуушкуннарның аразыңа туруп, херечи бооп, ол өскерилгелерни, немелделерни болгаш эдилгелерни хүлээп алырыңың дорт юржикчизи бооп турар болгай силер, бо айтырыг талазы-биле силерниң бодалыңар кандыг ирги, тайылбырлап берип көрүңерм, Чыгыгы Чимит-Доржуевич?

— Чугаа болза 2003 чылдың октябрьда Күрүне Думазына үш номчулгада «Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагырганының хоойлужудулга (төлээлекчи) болгаш күүсекчи эрге-чагырга органын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» болгаш «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» федералдыг хоойлуларның дугайында бооп турар. Биске эң-не херектиг эки хоойлулар-ла

болгай. КД-ниң үшкү чыгыгының депутаты кижжи болганымда ажилчын комиссияларның ажылынга кириштим. Ол хоойлуларны Федерация Чөвүлели хүлээп алган болгаш РФ-тиң Президентизи анаа ат салган.

Хоойлу 2006 чылдың январь 1-ден ажилдап эгелээр, ынчалза-даа оң чамдык чүүлдери болгаш пункттары 2006 чылдың январь 1-де күштүг бооп эгелээр. Ол дээрге шилчилге үе-чадазы-дыр. Ол үеге чедир бис үстүнде адаан хоойлулар долу хемчээлге ажилдап эгелезин дээш РФ-тиң федералдыг өске хоойлуларынга, субъектилериниң болгаш тус чер бот-башкарылгаларының уставтарына, хоойлужудулга актыларына өскерилгелерни, немелделерни, эдилгелерни кириер ужурулуг бис. Оон башка хоржок «Хоойлулар дайыны» эгелээр-дир ийин.

Июнь 1-де Күрүне Чөвүлелиниң хуралына РФ-тиң Прези-

дентизи В.В. Путинниң чугаалаан политиказының утказы болза, 150 хоойлуларны өскерткеш, 37 ажыг хоойлуларны солааш, чаа 27 хоойлуларны хүлээп алыры. А чаа хүлээп алыр хоойлулар болза ипотека чээлизиңге, чуртталга-коммунал ажил-агыйыңа, үндүрүлгелерге болгаш бюджет квалификациязынга хамааржыр, девискээрлерге хей бүрүн эргелерни дамчыдып бээр.

Ону күүседир-биле республика Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың удуртулганы-биле республикада улуг ажилдарны чоруткан, бо ажилга адырлар сайыттарын хаара туткан, Улуг Хуралдың ийи палаталарының депутаттары боттарының түн-нелдерин кириген. Бо ажилды чер-черге уламчылаар. Оон башка хоржок. Бистер бирги ээл-чеге бодуус конституциявысты, уставтарынысты, хоойлуларынысты дүүштүрер апаар бис.

(Уламчызы 2-ги арында).

Чагыдылга уламчылап турар

ЧАҢЧЫЛ БОЛГАН МӨӨРЕЙНИ ТҮҢНЭЭН

Республиканың хоорайларында, кожууннар төптөринде, суурларда өг-бүлө бүрүзү 2004 чылда «Шын» солунуг болзун, ынчангаш ону чагыдып алзын дээш солунун редакциязы Тыва Республиканың Федералдыг почта харылзаа эргелелиниң кожууннарда салбырларының аразыңа «Шын» солунун чагыдылганының талазы-биле чаңчыл болган мөөрейни чыл эгезинде чарлаанын чер-черде харылзаа ажилдакчылары болгаш бистиң номчукчуларымыс билер.

Үениң маңы дүрген болгай, хонуктар, айлар шуужуп эртип, 2004 чылдың ийги чартык чылында кожууннарда «Шын» солунун чагыдылганы кайы хире чорутканын сан-көргүзүлгө-биле көргүзүп, үндүрүп, чарлаттыңан ол мөөрейни түңнээр үениң келгени бо. Түңнелди мөөрейниң негелделеринге дүүштүр үндүрүп тура, солунун редакциязы кожууннарның почта салбырларының ажилдакчыларының «Шын» солунун чагыдылганын чорудар, ону тайылбырлаар талазы-биле улуг ажилды чер-черге солунун редакциязы-биле кады чорутканын чүгү-даа мурнай демдегледип. Оң-биле кады номчуп чоруур «Шыны»-биле сагыш-сеткили тудуш болгаш ону чылдан чылче үзүктелишикин чок чагыдып ап чоруур номчукчуларымыстың солунунга бердингенин үнелеп, четтиргенивисти илеретпишаан, чедишкенин, кежик-чолду күзедивис.

Ам мөөрейниң негелделерин сактып, олче эглип кээлиңер.

3000-дан 4000 чедир өрегелиг кожууннар 1500-тен өрү чагыдылгалыг турар ужурулуг. Ол негелдени күүседипкенде, 1-ги шаңнал — ийи, тус-тузунда 3000-3000 рубль. 2004 чылдың ийги чартыгының чагыдылганының түңнели-биле ол сан-көргүзүтте четкен кожуун чок бооп турар. Ынчангаш 1-ги ийи шаңналды кайы-даа почта салбырынга тывыспас деп шийтпирни редакция хүлээп алган.

Ийи 2-ги шаңнал — 1500-1500 рубль. Ол түнү 2000-дан 3000 чедир өрегелиг девискээрге 1000-дан өрү чагыдылганы чедип алган почта салбырынга тышсыр — мөөрейниң негелдезинде ол ынчаар көрдүңен. Кожууннарның почта салбырларының ажилдакчылары ол негелдеге чедип шыдавайн барган. Ынчалзажок ол сан-көргүзүгүнү элээр чоокшуладып келгеннер бар. Чижээ, Сүт-Хөлде «Шын» солуну 923, Бай-Тайгада 810 кезек чагыттыңан. Ынчангаш солунун редакциязының шийтпир-биле ол ийи кожуун-

нун почта салбырларына шаңнал кылдыр 1000-1000 рубльди тышсыр.

Үшкү шаңнал — чаңгыс, анаа телептиг болганнарда шаңналдың хемчээли — 1000 рубль. Негелдези — 1000-дан 2000 чедир өрегелиг черге 700-тен өрү чагыдылгалыг болуп ужурулуг. Бо шаңналга 770 кезек «Шын» солунуг Эрзин кожуун телептиг болган. 1000 рубльдиң шаңналын Эрзин кожуун алган.

1000 чедир өрегелиг чурттакчылыг девискээрге 300-тен өрү чагыдылгалыг болуру — чаңгыс 4-кү 500 рубль түннүг черниң шаңналы ол. Ону кожууннар чедип ап шыдавайн барган.

Солуну чыл санында доктаамал чагыдып ап турар өг-бүлелерге «Шын» солунга бердингени дээш» деп 500 рубль түннүг шаңналды редакция Кызыл хоорайдан Бюрбю Ойдунович Кыргыска, Бай-Тайгада Татьяна Серенатовна Таргынга, Дарья Оюн-ооловна Кыргыска тышсырын шийтпирлээн. «Шын» солунун редакциязы.

ЭРГЕЛЕРНИ АЛ, БАШКАР, АЖЫЛДА!

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

— А чийгелделер кандыг болуп ирги?

— Чийгелделер хевээр артар. Чүглө индексация барымдаалап, акша-биле болгаш адрес езугаар төлээр, амгы үеде черчерлерде органнар чийгелделер төлээр хөрөңги-биле быжыглаттынмаан. Тодаргай барымдаа ында. А 2005 чылдың январь 1-ден чер-черде органнар чийгелделерни төлээр четчир акша-хөрөңгини алып. Аңаа көрдүнгөн акша бар. Курлавыр болгаш таарыштырылга фондустарын тургушкан.

Россияның маадырлары, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери, инвалидтер, ССРЭнин маадырлары чийгелделерни федералдыг органнардан, а еске категорияның кижилери— субъектилерден болгаш тус чер бот-башкарылгаларындан алып.

— А акшазы бүдөр чүве ирги бе?

— РФ-тиң Чазак болгаш «Чаңгыс аай Россия» партияның Чингине Чөвүлели чөптүг чугаалажышкындары кылгаш, чийгелделер төлээр акшаны субъектилерге болгаш тус чер бот-башкарылга органнарынга долу хемчээлге бээрин дугурушкан.

Федералдыг хоойлуларга

эдилгелер, немелделер, өскерилгелер кирип турар үеде федералдыг органнарның хөй бүрүн эргелерин акша-хөрөңгизе, өңчү объектилер, бюджет хүлээлгелери, үндүрүглер-биле кады субъектилерге болгаш тус чер бот-башкарылгаларынче шилчиткенин бодаза чогуур.

Бо ийи хоойлуну федералдыг хоойлуларга кириген эдилгелер-биле холбаштырары чугула.

— Нийтизи-биле ол эдилгелерден корткан херээ чок-тур аа. Боттук эрге-чагырга, саң-хөө болгаш объектилер тус чер органнарының холунга, шынап-ла, артар чүве ирги бе?

— Бо бүгүнү федералдыг болгаш тус чер хоойлуларынга база бүрүн эргелерни аңгылаарынга дүүштүр боттандырап апаар. Кижиниң психологиязы чаа чүүлдерни оварымчалыг болгаш аарышкылыг хүлээп алып болгай. Шаг шаандан бээр Россияга реформалар эгелеп алгаш, оларны кажан-даа төңчүзүңге чедирбейн келгени салдарлыг бооп магад. Баштай корткаш, чаа эгелээшкенини дуй боосталап каар болгаш реформаларны бурунгаарладырынга шаптык кадар турган болгай.

Ам өске үе келген—бүгү чүүлдерни хоойлу езугаар ал,

башкар, ажылда, шуптузун бодун харыла дээр. Акша бо-дур, чер бо-дур, хоойлулар бо-дур, чүглө аңгылаашкындан кылып алыл... Корга бергени ол.

— Чүте?

— Чүте дизе багай тайылбыр-лаан-дыр ийин. Оон аңгыда бистер, девискээрлер, манавас уjurлуг турган бис. Саң-хөө чылы эгелегизе чедир боттарының санаашкындарын ыяк кылгаш, саналдарын болгаш чорудар ажылдарын, өңчү объектилерин дугуржур, аңгылаарын дугуржур, бюджеттер аразының харылзааларын бодунга болгаш федералдыг органнар-биле дугуржур, боттарының хоойлуларын, уставтарын, Конституциязын өскерттир, хоойлуларда ол өскерилгелер-биле дүүштүрер уjurлуг турган.

Бо ийи хоойлуда субъектилерге болгаш тус чер бот-башкарылгаларынга ажыктыг эки чүүлдер дыка хөй. Бир эвес бистер, Күрүне Думазының депутаттары, федералдыг хөй хоойлуларны дүүштүрер өскерилгелер, немелделер болгаш эдилгелер үезинде девискээрлерниң эрге-ажыктарын камгалап аптар болзувусса, ийи дакпыр ажыктыг болуп ийик, бо айтырылганы июль 2-ден август

3-ке чедир үеде үзе шийтирилээр бис.

Аза ындыг коргунчуг эвес болгай. Кол-ла чүве болза федералдыг эрге-чагырга органнары холгаарлаваас болуру чугула. Боттарынга хөйну арттырып алып күзел оларда бар. Ону Россияның Президентизи билип турар киж. Бүгү чүүлдерни девискээрлерге дамчыдар деп анаа-ла чугаалаваас болгай. Күзевес боорга хөлээшкенин, профэвилелдери хөдөлип эгелээни ол. А бистиң девискээривис чүвениң утказын билбейн чыткаш база-ла «Федералдыг төптү» деткип эгелээ. Оларның эрге-ажыктары аңгы, бүгү-ле чүүлдерни бодунга арттырып алгаш, девискээрлерге чүңү-даа бербес, оларны яды-түрөңги байдалга арттырап хевирлиг.

Коргар уjurлуг чүве ол-дур. Шуугап, чонну будулдуруп, чийгелделер ажыглап эгелээни уjurу ында. Бистер чаңгыс мандаттыг болгаш боттарын боттары депшиткен депутаттар, ону билип турар бис, девискээрлерниң эрге-ажыктарын камгалаар бис. Бергелер турбайн канчаар. Амгы үеде «Чаңгыс аай Россия» Чазак-биле шыңгы чугаалажышкындары кылып турар, ол чугаалажышкындар эдилгелер хүлээп алыры доо-зулгуже уламчылаар.

— Күрдума комитеттеринде харылзааларның байдалы кандыгы?

— Ажылчын, чөптүг харылзаалар бар. Бистиң комитет

бодунуң хуралынга культура болгаш өөредилге адырынга хамаарышкан бүгү айтырылганы чугаалашкан. Чамдык эдилгелер-биле чөпшээрешпээн бис.

— Түннели кандыг болуп ирги?

— Силерге ам дээрзинде алдын аазаваас мен. Белен эвес боор. Тулчур апаар бис. Наполеоннуң: «Илдең ийнен» дээни ышкаш аан.

Түннел удавас көстү бээр. Мээң соңгукчуларымның дүвүрөп турары чөптүг. Олардан телеграмма, чагааларны ап тур мен. Ынчалза-даа чүвениң уjurун билбейн чыткаш, дүвүрээни херээ чок, төптүң чөңгээлеринге алыспазын, политиктиг шуугаазыннар кылып, ажылын эки деп көргүзериң оралдажыр, чонну политикаже хаара тудар четпестерге алыспазын соңгукчуларга дыңнадып турар мен.

— РФ-тиң Конституциязынга субъектилерниң Конституцияларын дүүштүреринге хамаарыштыр өскерилгелер болуп ирги бе?

— Ол бирги чергениң сорулгазы. Чүте дизе өңчүнү, черни, казар байлактарны, саң-хөөнү дамчыдарының механизми ажылдаваас болза, чаңгыс черге бөөлдөнип туруп бээр. Федерацияның, субъектилерниң, муниципалитеттерниң бүрүн эргелерин аңгылаары чөптүг.

Оң методиказы бар. Ону өөренип көөр апаар. Кижилерге чедирип, тайылбырлаар херек.

Июнь 23-те Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының часкы сессиязының сөөлгү хуралы болуп эрткен. Нийтизи-биле депутаттар 17 айтырыгны сайгарып чугаалашкан.

АКША-БИЛЕ БАДЫТКАТТЫНМААН БОТ-ХАРЫСАЛГА

Сессияның хүн чурумунга кирген айтырылганың аразындан чугула черни Россия Федерациязының 158 хоойлуларынга өскерилгелер кириеринин болгаш 41 хоойлуну күш чок деп санаарының дугайында хоойлу төлевилели ээлээн. Тус чер эрге-чагыргазын организастаарының ниити принциптеринин дугайында хоойлуну хүлээп алганы-биле холбашкан бо хоойлу төлевилелин Күрүне Думазы тус черлерге өөренип көөрү-биле чоруткан. Ук документ езугаар федералдыг төптүң болгаш федерация субъектилеринин, тус чер чагыргаларының аразында эрге-хүлээлгелер хуваалдазын чорудар сорулга салдынып турар. Тыва Республиканың Саң-хөө ямызы Күрүне Думазындан келген хоойлу төлевилелин сайгарып көргөш, бюджеттиң чамдык чүүлдеринин акшаландырышкынын Тываның эрге-хүлээлгезинге дамчыткан соонда, республика бюджетиде 2,4 млрд. рубльди келир чылдан эгелеп албайн баарының айылы бар дээрзин түңнээн. Чаа өскерилгелер езугаар экономиктиг байдалы шыгаарак донор регионнар мурнунда ниити бюджетче шилчидип турган акшазын боттарынга камгалап арттырап эргени алганы-биле улам сайзыраар арганы алып. Ынчалза-даа Тыва ышкаш бедик дотациялыг регионнар берге байдалга таваржыр. Чижээ-

лээрге, уруглар пособиенден (107 млн.) эгелээш өске-даа социал төлевилерни, соңгу чүк девискээрлеринге хамаарышкан дээш шалынга немелде хууну (1,6 млрд.) республика боттун орулгаларындан төлээр уjurлуг деп федералдыг төп санаан.

Көдээниң социал сайзыралының дугайында хоойлуну күш чок деп санаары-биле көдээ черлерде ажылдап турар эмчилерниң, башкыларның шалыңына немелде 25 хууну төлээр барымдаа шуут чок болуп. Профессинал өөредилге системаның акшаландырышкынын республиканың эрге-хүлээлгезинче бүрүнү-биле дамчыткан.

Депутаттар байдалды сайгарып чугаалашкаш, кириген хоойлу төлевилелиниң социал хандырылга адырынга хамаарышкан 32 чүүлдерин-биле чөпшээрешпес дугайында Тыва Республиканың Чазаның үндүргөн түңнелин чүүлдүг деп көргөн. Ынчалза-даа хуралга хоойлу демей-ле хүлээп алдынар болгаш дотациядан хамаарылгалыг регионнарга нарын байдал тургустунар дээрзин демдеглээн. Хоойлунуң авторлары субъектилеринин онзагай талаларын, чер-девискээрлеринин, бойдузунуң байдалын тоомчага албаанын айтыркан.

Күрүне Думазынга хоойлунуң баштайгы номчулганы июль 2-де болуп эртер. Ийиги номчулга үезинде Улуг Хуралдың депутаттарындан болгаш Тыва Республиканың Чазаның кежигүннениң тургускан ажылчын бөлүктү тургузарын сессия шийтирилээн. Ук бөлүк Тываның сенаторлары-биле болгаш Күрүне Думазының депутады-

биле Тываның эрге-ажыктарын камгалаар уjurлуг.

КАМГАЛАТТЫНМААН ЧАГЫЛГАР

«Соңгукчуларның чагылгарының» дугайында Хоойлужудулга палатазының күрүне тургузуунуң талазы-биле комитетинин ажылдап кылганы хоойлуну депутаттар беш удаа катап көргөн. Төлээлекчилер палатазының депутаттары бо удаада Улуг Хуралдың ажыл-чорудулгазының дугайында хоойлулар хүлээп алдынмаан турда, ук хоойлуну хүлээри таарымча чок деп санааш, дедир эгиткен. Хоойлужудулга палатазының депутаттары кандыг-бир хоойлу хүлээп алдынмааны өске хоойлуну хүлээп албазынга барымдаа болбас уjurлуг деп санаан. Ынчалза-даа хоойлуну катап хүлээп алырынга эргежок бадылаашкындар четпейн барган. Депутат Владимир Орус-оол үстүкү палатаның депутаттарын деткип турар бодалын илереткеш, дадагалзап арткан.

ЭРТКЕН ЧЫЛГЫ АКША ДУГАЙЫНДА

Эрткен 2003 чылдың бюджетинге өскерилгелер кириеринин дугайында Чазактың киригени хоойлу төлевилелин депутаттар деткивейн барган. Мындыг шийтирилгелер чылдагааны — бюджетке өскерилгелер кириеринин дугайында төлевилелди «озалдап», акша-хөрөңги бюджет хоойлу-зунда айытканындан өскээр чарыттына бергенде киригенинде.

АРЖААН- СУГЛААРНЫҢ КАМГАЛАЛЫ

Чер болгаш агроулетпүр комитетиде чоннуң кадыын быжыг-

лаар болгаш өске-даа онза камгалалда черлер дугайында хоойлу төлевилелин ажылдап кылгаш, сессияның кичээнге-ийинге бараалгаткан. Хоойлу төлевилелиниң авторлары Тываның аржааннарын күш-шыдал киреринге ажыктыг онза камгалалдыг черлерге хамаарыштырарын саналдап турар. Ындыг черлерниң даңзын тургузарын хоойлу езугаар көөр. Аржаан сугларлыг черлер күрүнениң өңчү болуп, ынчалза-даа аңаа дыштанырынга таарымчалыг байдалды тургузар күзелдиг юридиктиг болгаш хуу кижилерге ыңдыг черлерни быжыглап болурун айыткан. Хоойлу бирги номчулгада хүлээп алдынган.

ЧАЗАК ШАГЫ

Сессия ажылының иштинге Чазак шагын эрттирген. Аңаа депутаттар агроулетпүр адырының удуртукчуларының эрткен тарылга кампаниязының дугайында илеткелдин дыңнаан. Чазак Даргазының оралакчызы Виктор Лавриненко бо чылгы тарылга акшаландырышкыны кызы болганындан нарын байдалга эрткен дээрзин демдеглээн. Эрткен чылдың дүжүдү куду болганындан республиканың ажыл-агыйларының боттарының үезин курлавыры чүглө 1540 тонна болган. Аңаа немей 2808 тонна үезинни саткан. Бо чылын чүглө сугаттыг черлерге тарылга чорударын шийтирилээн. Ындыг черлерниң ниити шөлү 26 муң гектар. Оон аңгыда бо чылын 35 ажыл-агый 25 млн. рубль түңге тарылга шөлдерин камгалаткан. Бо чылын дүжүт үндүр бижиир деп чүве турбас дээрзин Виктор Лавриненко демдеглээн.

Депутаттар ветеринария

албанының салым-чолунуң дугайында айтырыгны база оюп эртпээн. Федералдыг төптен ук албаны акшаландырышының дугайында айтырыгны шийтирилээри болдунмаан. Амгы үеде Тываның Чазаның чанында Ветеринария айтырылганының талазы-биле эргелел тургустунган. Оң даргазынга Степан Достайны томуулаан. Амгы үеде эргелелдин салбырларының эрге-байдалын тодарадыр ажыл чоруп турар.

Тыва Республиканың Чазак ветеринарларның шалың өрезин дуглаарынга 23 миллион рубльди шилчиткен дугайын дыңнаткан.

СУГ ХАЛАВЫ

Ол-ла Чазак шагының иштинде эрткен үерниң уржуктары-биле демисел дугайында база моон соңгаар мындыг байдалды тургустунас талазы-биле көрдүнгөн хемчеглер дугайында дыңнадыгны Чазак Даргазының оралакчызы Сергей Барыбин кылган. Ол бо чылын үер талазы-биле онза байдал болбаан болгаш когарал чок болган дээрзин дыңнаткан. Депутаттар бо дыңнадыгга хамаарыштыр элдесинишкенин илереткен. Кызыл кожуунуң Оттук-Даш сумузунуң бүгү чурттакчылары майгыннарга каш хондур чурттап турганын, оон соонда чанып келгеш үрелген оран-савазын септеп кирипкенин когаралга хамаарыштырбайн турары кайгамчык.

Суурну айыыл чок черге көжүреринин дугайында айтырыгны республика чергезинге шийтирилээр арга чок дээрзин Сергей Барыбин демдеглээн.

ХОЙЛУЖУДУЛГА ПАЛАТАЗЫНЫҢ ПАРЛАЛГА АЛБАНЫ.

ЧАА ШИНЧИЛЕЛДЕРЖЕ СОРУК КИИРГЕН

Июнь 25–26 хүннеринге Кызыл хоорайга Саян-Алтай гагларының көшкүн чоннарының төөгү, археология болгаш этнография айтырыгларын өөренириниң талазы-биле делегей чергелиг 1-зи симпозиум болуп эрткен. Тываның Россияның составына эки тура-биле каттыжып киргенден бээр 60 болгаш Кызыл хоорайның үндезилетинип тургустунганындан бээр 90 чылынга тураскааткан бо симпозиумну Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институту биле ТР-ниң Кадрлар политиказы, эртемнер болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле яамы кагы организастаан. Ооң ажылынга Тывага чок-кавы девискээрлерден ангыга, гаштыкы чурттардан база эртемденнер киришкен.

чыл келген тудум көвүдевишаан. Институттун ажилдакчылары янзы-бүрү грантыларны база чаалап албышаан. Удуртукчу оларның аттарын илеткелинге адаан.

ТГШИ Сибирь девискээринде эртем библиотеказы-биле сураглыг. Бөгүн ооң фондузунда 50 муң ажыг эртем номнары, ажилдар бар. Хол-биле бижик фондузунда безин каш дылдарда 7 муң ажыг документилер кадагалаттыңан. Оларның чамдыгы ТАР үезиниң документилери.

Вячеслав Март-оол илеткелиниң төнчүзүнде ТГШИ-ниң, ооң эртем ажилдакчыларының чогадыкчы планнары-биле таныштырган. Институттун тургустунгандан бээр келир чылын 70 харлаар байырлалынче, аңаа тураскааткан эртем улуг шулганынче аалчыларны чалаан.

Симпозиумнуң киржикчилериниң сонургалын Тываның улуг эртемденнериниң бирээзи Монгуш Маннай-оолдун «Скиф-сибирь аң стилиниң тывылганының айтырыгларының дугайында» илеткелди хайныктырган. Сураглыг Аржаан-1 базырыкты казып шинчилээн эртемденнерниң бирээзи Монгуш Хүргүлекович аң стили ус-шевер ажилдарда дыка хөй чоннарың хөгжүлдезинге улуг салдарлыг болган дээрзин демдеглээн. Дунайдан Чөөн чүкке чедир чаптылган делгем скиф күрүнениң аймактары үнелиг металлдар-биле ажилдары-биле амгы делегейде билдингир. Ооң шинчилел ажилдары-биле алырга, Тыва скиф үелеринде Евразия ховуларының көшкүн чоннарының төвү турган. Ол бодунуң социал-экономиктиг болгаш культурлуг хөгжүлдезиниң талазы-биле өске скиф делегейден бичии-даа чыда калбайн, харын-даа чамдык чүүлдер талазы-биле мурнуку одуругга турган. Ынчангы скиф аймактар амгы тыва чоннуң бурунгулары, өгбелери болур. Монгуш Хүргүлекович бодунуң илеткелиниң төнчүзүнде бо солун бадьгакды ам-даа чедир шинчилеп, ооң үезин медресе билер ужурлук бис деп чугаалаан.

Академик Каадыр-оол Бичелдей «РФ биле ТР-ниң амгы үеде дыл политиказының дугайында» илеткелди кылган. Ол ук айтырыг симпозиумнуң тема-

ТГШИ-ниң директору Вячеслав Март-оол, ТР-ниң кадрлар политиказы, эртемнер болгаш өөредилге черлериниң сайыды Лидия Ондар болгаш ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Екатерина Матвеева олар симпозиумнуң ажыдышының үезинде.

зынга арай таарышпас дээрзин баш бурунгаар боду демдегледе-даа, төөгү талазы-биле өөредилгиг чүүлдер бар дээрзин айткан. Каадыр-оол Алексеевич сөөлгү он ажыг чыл иштинде орус болгаш тыва күрүне дылдарына хамаарыштыр Күрүне Думазында-даа, тыва парламентке-даа депутаттап тургаш кылып чоруткан ажилдарына, «Орус дыл дугайында» Федералдыг хоойлуга доктааган.

Моолга этнологтуг шинчилелдериниң төөгүзүнүң дугайында солун илеткелди МЭА-ның доктору Цэрэнханд Гэлэгжамдын кылган. Ол он-он чылдар бурунгаар совет-моол эртем экспедицияларының кады чорудуп турган шинчилелдеринге бедик үнелди бергеш, ук ажилды бо үеде уламчылаар болза таарымчалыг байдал тургустунган деп чугаалаан, а шинчилеп болгу дег чүүлдер база элбек.

Саян-Алтай чоннарының боттарынын уран чүүлүн таварыштыр кижизидилге чорударының айтырыгларының дугайында илеткелди ХКУ-нуң уран чүүл институтунуң башкызы, культурологияның доктору Надежда Ултургашева кылган. Ол хөгжүлдениң тевиинге бистиң төрөл-бөлүк чоннарың чагай чаңылдарының сөөлгү чылдарда чидип бар чыдарын, аныктарга бурунгуларының үнелиг чүүлдерин камгалап дамчыдары-

ның болгаш даштыкы «өске» культураларның чалыы өскениң бүгү талаалыг кижизидилгезинге багай салдарлыгының айтырыгларына доктааган.

Эртемденнерниң сонургалын Германияда ажилдап чоруур америк эртемден Донахо Брайнның чугаазы сонургаткан. Бо анык эртемден Саян сыннарының чоннарының дылдарын 8 чыл иштинде шинчилеп келгеш, АКШ-тың Индиана штадының университетинге эртем адын камгалап алган. Тожунуң ивижилериниң болгаш бистиң төрелдеривис — тофаларның аразына ай-айы-биле чурттап тургаш, дылдарының ылгалып турар чүүлдериниң дугайында эртем ажылын бижээн. Доктор Донахо Брайн тыва дылга арыг чугаалаар. Даштыкы эртемден Тывага шинчилел ажилдары чорударына улуг дузазын көргүзүп турган тыва эртемденерге өөрүп четтиргенин илереткеш, ТГШИ-ниң директору Вячеслав Март-оолга бодунуң шинчилел ажилдарын парлап турган сеткүүлдерин белекке берген.

Симпозиумнуң ажылы дүш соонда секцияларга уламчылаан. Төөгү, археология болгаш этнография секциязына он ажыг илеткел номчуттунган. Оларның аразындан эртем доктору Борис Татаринцевтиң «Мурнуу Сибирьниң этнонимиясында тунгус изи», Омак Шьырпалтын «Хааннар шынаазында үптөп-тонаттыңан

базырыкты шинчилээни» деп ажилдары онзаланып турар.

Культура секциязына 9 илеткел кылдынган болгаш сайгарылгалар болган. Боттарының илеткелдерин эртемденнер Валентина Сүзүкей (Кызыл хоорай), Елена Бурнакова (Абакан), Марина Гамарник (Алма-Ата), Надежда Байжанова (Новосибирск), эртем ажилдакчылары Татьяна Феоктистова (Абакан), Людмила Мижит (Кызыл) дээш, өскелер-даа номчааннар.

Ийги хүнде эртемденнер кылган ажылын түңнөп, «тегерик столду» ТГШИ-нин хуралдаар залына эрттирген. Симпозиумнуң материалдарын тускай ном кылдыр үндүрерин шийтирилээр. Чоокку үеде кожа-хелбээ республикаларга эртер эртем конференцияларына тыва эртемденнерниң киржирин аңаа дугурушканнар.

Симпозиумнуң киржикчилери Тываның эртем болгаш дээди өөредилге черлеринге чедип, оларның ажилдары-биле база танышканнар. Дүш соонда Бий-Хем кожуунуң Хааннар шынаазында Аржаан-2 базырыкка барып четкенер. Экскурсияны симпозиумнуң киржикчизи, Күрүне Эрмитажының (С.-Петербург) эртем ажилдакчызы Константин Чугунов эрттирген. Аалчылар базырыктың шинчилекчизинге хөй айтырыгларны салырга, ол солун харыларны берген.

Аржаан базырыктарына чедер мурнунда аалчыларны Бий-Хем кожуунуң чагырыкчы Николай Гончаров, оралакчызы Маргарита Монгуш болгаш ТР-ниң Чазааның девискээр эргелелиниң удуртукчу Валентина Көк-кыс олар хлөб-дус-биле уткуп алгаш, Туран хоорайның музейинге экскурсияны организастааннар. Ону ук музейниң директору Татьяна Верещагина солун эрттирген.

Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунуң удуртулагы Аржаан базырыктарына аалчыларны эки уткуп хүлээп алырына улуг үлүг-хуузу кириштирген аржаанчыларга: Лариса Сенгиге (чагырыкчы), Тамара Седенге, Светлана Сумбайкага болгаш Николай Ховалыгага өөрүп четтиргенин илередип турар. Симпозиум ниитизи-биле бедик деңгелге эрткен аалчылар демдеглен турган. Бо улуг эртем чыыжының соонда, кожа-хелбээ республикаларының эртемденнериниң кады ажилдакчылыгы улам быжыгар боор дээрзинге идегелин олар илереткенер.

Юрий ДАРБАА.

В. Балчый-оолдун чуруу.

Качык сумузу

Эрзин кожуунуң Качык сумузу эрткен чүс чылдын 20 чылдарында-ла тургустунган. Каян 1963 чылдын мартта «Коммунизмче орук» биле «Совет кызыгааржы» колхозтар каттышканда суму дүшкен болгаш он чону Нарынче көжүп келген. 90 чылдарның эгезинде Качык чурттуг бөлүк эгелекчилер сумуну катап тургузар талазы-биле айтырыгны эрге-чагырга органнарына тургузуп, боттары хөдөлип эгелээнер.

1992 чылдың апрельде «Нарын» совхозту эде организастаан соонда Качыкка арат ажил-агыйларның ассоциациязын тургускан. Ооң удуртукчуларына М.К. Дугер, В.Б. Кунгаа ажилдап чораннар. Ол ассоциацияны 1994 чылда коллективтиг бүдүрүлгө кылдыр эде органи-

застан. Ооң хөрөнгизинде 144 инек, 15 чылгы, 3022 хой, өшкү турган.

1994 чылдың апрель 22-де Тыва Республиканың Чазаа Качык сумузу тургузар дугайында № 151 доктаалды хүлээп алгаш, ону Конституцияда көрдүнгени-биле парламентиже чоруткан. 1994 чылдың май 23-те Тыва Республиканың Дээди Хуралының 1 чыыжының он бирги сессиязына 23 депутат Чазактын доктаалын деткип, Качык сумузу тургускан.

Амгы үеде ыдыктыг Казырык дагның баарында Арыг-Бажы деп черде ийи кудумчулуг чаа Качык сууру тургустунган. Суурнуң тудуунга ажил-агыйны-даа, сумуну-даа удуртуп чоран Б.Б. Кунгааның болгаш ооң тудугжу эштериниң улуг-хуузу улуг.

КАТАП ТУРГУСТУНГАШ...

Качыктын социал-экономиктиг хөгжүлдезинче Тываның Чазаа, ооң Даргазы Ш.Д. Ооржак, бистиң чаңгыс чер-чурттууус сайыт Д.-С.Б. Яндак, Чазак кежигүннери, ведомстволар удуртукчулары, депутаттар улуг деткимчени көргүзүп келгенер.

Суурда дизель электростанциязы, эмнелге пунктузу, пилорама ажилдап турар. 1996 чылдың сентябрь 21-де ажыттыңан школа сумунуң бүгү-ле социал-политиктиг амьдыралының төвү апарган. 2001 чылдың ноябрь 23-те сумунуң конторазын хүлээткен, ам кедээ Культура бажының ажилдап киирер.

Качыктын чонун деткип, янзы-бүрү хемчеглерни чагырга чери чыл санында организастап келген. 2000 чылдың июль 15-те марафон, 2001, 2002 чылдарның

чайынында наадымнар эрттирген. 2003 чылдың июнь 14-те ыдыктыг чер Байың Овааны дагаан. Качыктын оолдар, кыстарының хол бөмбүүнге мергежили дыка бедик. Херээженер чөвүлели, улусчу дружина ажилдап турар. З.Х. Хорчунуң кызымаккай чоруу-биле хөй санныг аныктарында тургустунган «Хорагай» деп биче бүдүрүлгө чери ажилга хаара туткан.

Эрзин кожуун чагыргазының баштыны бо чылдың июль 3-те Качык сумузуунуң тургустунганының 10 чылын демдеглээр дугайында доктаалга ат салган. Ол юбилейни Россияның составына Тываның каттышканының 60 чылы-биле холбап эрттирер, ону белеткээр комиссия ажилдап турар. Бо байырлалче Тыва

Чазактын Даргазын, парламентиниң палаталар даргаларын, ооң чамдык депутаттарын, Чазак кежигүннени, ведомстволар удуртукчуларын, кожуун чагыргазының, сумуларның, организацияларның удуртукчуларын, сайгарлыкчыларны, Качыктын оолдар, кыстарын болгаш кожжаларны чалап турар. Ынчангаш аалчыларының Качыкка деткимчеден көргүзүп, чараш бойдус чурумалдыг черге дыштанып алыры-биле чалап турар бис.

Хүндүлүг номчукчулар, 2004 чылдың июль 3-те Качык сумузуунуң тургустунганының 10 чылының байырлалына болгаш ооң Култура бажының ажилдакчыларына киржип, деткимчени көргүзериңерге идегедивис.

Монге МАЙДЫР,

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлөөлекчилер палатазының депутаты.

Ак-Довурак хоорайнын

сияның булуң бүрүзүндө чалыбы назыны-биле холбашкан хоорайнын омур-хевирин, чажыттарын, өөрүшкүзүн хойлап алган чурттап чоруур дээрзинге бүзүрелим улуг. Ынчалзажок чалыбы назын кезээде өөрүшкү, чаагай кижик-биле бүргеттинмес, ооң хөлөгеленчек талазы кижини амыдыралга туруштуг, турсоруктуг кылдыр тургустунарынче албадал кээр.

Ак-Довурак — чеже-чеже

салым-чолдуң өөрүшкүзү аңаа төрүттүнмээн дээр. Кара-Даштын даглары улуг ССРЭ-нин оолдар, кыстарын бодунче хаара тудуп, чалап эккээр ол хире үнелиг байлакты шыгжап алгаш чытканын бодал кээрмге, Тываның дагларының алдын үжүези ам-даа амыдыралывыстың мурнунда ышкаш көстүп кээр. Аныяк назын, күштүг күзөл-сорук, оларның амыдыралга туруштуг мөзү-шынары-биле

Ак-Довурак хоорай, "Тыва даг-дүгү" комбинаты тудуп тургустунган. Майгын хоорайдан эгелээш, бөгүнгү Ак-Довурак хоорайны, республиканың баштайгы аар үлетпүрүнүн үндезини "Тыва даг-дүгү" комбинатын, Ак-Довурак — Абаза аразында маадырлыг иштиң автооруун, Тываже баштайгы бедик вольтулуг электрин шугумун Абаза таварыштыр ажырып келгенин чугаалаарга, оларның төөгү-

Бо хүннерде Ак-Довурактын "школазын" эрткен кижилер чалыбы чылдарын, кайгамчык өөрүшкүлүг, хөглүг назынын сактып, эрткен үеже оларның база катап хая көрүнүп кээрин албадал кээр. Ак-

Довурак — бүгү Совет Эвилелинин булуңнарындан келген чеже аныяк оолдар, кыстарны амыдыралдың делгем оруунче үдевээн, ажыл-ишке өөрөтпээн дээр боор. Олар бо хүнде калбак-делгем Рос-

1964 чылдың алдын күзү — сентябрь 4. Бо хүн даг-дүгү комбинатының төөгүзүңгө балалбас бооп артар. Чүге дизе "Тыва даг-дүгү" комбинатының даг-дүгү арыглаар фабриказының бирги ээлчээнин ажылгалга киргени, ажыдышкынның хүнү. Дөргөн чылдар бурунгаар ол фабриканың бүдүрүлгө шөлүңгө, байырлалдың митингизиниң соонда, С.К.Тока фабриканың эжинде кызыл кожааны үзе кескени-биле ажыдышкын езулалы дооступ, фабрика ажылдап кирипкен. Ол езулалды Ак-Довурактын хөй санныг чурттакчылары чыгыш кээп көргөннер.

1959 чылдың чайынында, Бай-Тайгадан комсомолчу путевка-биле Ак-Довуракка кээп ажылдадым. Ынчан 19 харлыг үем чүве. Бо черни ынчан Кара-Даш деп адаар турду. ССРЭ-нин Чазаа 1958 чылдың январьда хүлээп алганы № 35 доктаалы езугаар түр када ара соксадып каан турган комбинаттын тудуун уламчылап, Бүгү-эвилел уjur-дузалыг, комсомолчу-аныяктарнын шалыпчы тудуу кылдыр чарлааны-биле, бүдүрүлгелерниң болгаш хоорайның бажын-балгат тудуунун ажылдары Кара-Даш дагларының эдээнге динмирэп эгелээн үе ол турган.

Маңаа бүгү ССРЭ-нин булуңнарындан келгилээн ажылчынар хөй турган. Тус черниинден аңгыда, Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Чаа-Хөл кожууннардан аныяктар колдап турду. Мурнай келген өөрүм оолдар, чамдыктары Красноярскиге дашчынын мергежилин өөренип четтигипкен болганнар. Олар бо: Бай-Тайгадан Эрес-оол Шыырап, Алдын-оол Күжүгет, Киров Семиспей, Дапыт Биче-оол, Шагдыр-оол Данзырык, Тарак-оол Бөвей, Кара-оол Чом, Каадыр Салчак сулгар №2 школаның ийиги каадын тууйбу-биле салып эгелээн турар чорду. Ынчан кезек Бай-Тайга оолдары ниити чуртталга бажыны чедишпес боорга, ноябрьга чедир шериг майгынарга чурттап турдувус. Ниити чуртталга бажыны болу бээрге, кыжын ынаар көжүп кирдивис.

Ынчан Кара-Даштын садыгларына аш-чем аймаа элбек, өртээ чиик, хандырылга айтыры дика эки турган. Ол үениң аныяктары арага ишпес турганын демдегледип каары артык эвес. Сөөлүнде бары, "Тыва даг-дүгү" комбинатының турум кадрлары болгулаан оолдар-кыстар бистер, ынчангы тудугжулар, Ак-Довурактын адын спортчу маргылдааларга, уран чүүл көрүлделеринге эки камгалап турган бис. Уран чүүл көрүлдезинге Ак-Довурак хоорай республика көрүлдезинге шаңналдыг черден дүшпейн чораан. Шыырак дээн штангистер биске тургулаан. Мячылыг хоккейге Кызыл-Мажалык оолдары-биле каттыжып алгаш, республикага

чемпионнап турдувус. Малчын-оол Агбаан, Дадар-оол Донгак, Константин Балганов, Каң-оол Кара-оол, Сарыг-оол Агбаан, Арш, Марш Самбуулар, Иван Зрюкин база бо оду-

ругларның автору — Михаил Сундуй-оол дескел чок хоккейжилер чордувус. Хаалга камгалакчызы — Николай Прачикти онзалаар мен. Ол агаардан келген мячикти часпас тудар кижин болган, ооң ачы-хавыязы-биле шаңналдыг черлерни ап чордувус.

Ак-Довурактын баштайгы шыдыраа чемпионнары — Дадыван Күжүгет (Бай-Тайга), Юрий Курьлев (комбинаттын кол механиги) дээш, шыырак шыдыраачылар биске турган. Ак-Довурактан үнгүлээн республика чемпионнары — Адыг-оол Монгуш, Сергей Севээни чугаалаарга, четчир. Ол үеде хол бөмбүү хоорайга дыка сайыраан турган. Сүт-Хөлдүн төлээлери — Шой Монгуш, Чигир-оол Ховалыг, Чамыяң Ондар бөмбүк дээнде, чыдын чытпас эрлер чораан. Кызыл-Мажалыктан Сергей, Сула Монгуштарның, Геннадий Иргиттиң, Павел Ооржактың хол бөмбүүңгө тергиидеп турган үези ол.

Ак-Довурактан тыва хүрешке Үдүй-оол Ооржак (АТБ), Владимир Крипан (АТБ) онзагай хүрежип чордулар. 1965 чылдың Наадымында Сүүр-оол Ондарның удаазы болганым — Ак-Довурактын мөгелериниң эң дээр чедишкени. Ол хүрешке Дең-Терезинден Кара-Кат Ооржак үшкү черни ээледі. Наадым хүрежинге чангыс кожуундан ийи мөге шаңналдыг черже кире бергени амыр эвес айтырыг. Тыва, бурят хүрештерге хоорайның, кожууннун адын багай эвес камгалажып, чедишкенинги хүрежип келген мен.

Комбинаттын, хоорайнын тудуг ажылдарына езулуг профессионал мергежилдин кижилери улуг үлүг-хуузу киригеннер. Степан Мокураштын, Кара-оол Салчактын, Калдар-оол Күжүгеттин, Калдар-оол Данзырыктын, Ура-Базыр Сарыгларның, Галина Голяданын, Зинаида

Салчактын тудуг бригадаларыдыр. Ол тудугжулар ак сеткилдиг күш-ажылы-биле хоорайнын тудугларына изин арттырып, аттарын мөңгөждип кааннар.

Даг-дүгү бүдүрүлгезинге кады ажылдап чорааным күш-ажылчы өөрүм дугайында каш сөс: Аңчы-оол Шыырап, Анай-оол Чамзыраң алышкылар, Холай-оол Иргит, Алдын-оол Седип, Мартаа Монгуш, Дадар-оол Донгак, Юрий Сенгелов сулгар дуржулгалыг регулировщиктер, ээлчег мастерлери болгулаан. Даг-дүгү болбаазырадырынын технологиязынга бистерни, технолог Григорий Федорович Мананков өөрөткен. Ол бисти технология дүрүмнериниң негел-делеринден аңгыда, кижилер-биле канчаар ажылдаарынын дуржулгалыгына, бүдү-

рүлгө база амыдырал айтырыгларына, чөптүг чорук кедилиг, ажылчын кижилерни дыңнап, хүндүлөп билип чорунар деп чагыш чораан.

Бистер Дүктен-оол Деспи, Чигир-оол Ховалыг, Боня Куулар, Кылын-оол Монгуш, Малчын-оол Агбаан даг-дүгү технологиязынын дээр дээн мастерлери бооп ажылдап келген бис. Комбинаттын чедишкенингерге кириген үлүг-хууус улуг.

— Комбинаттын бирги, ийиги-даа ээлчег фабрикаларын ажылгалга кириериниң аар-берге үүргези тыва оолдар, кыстарнын эгиннеринге онаашкан — деп, фабрика директору чораан Ленин ордениниң эдилекчизи Григорий Мананков сактып чугаалап орап чүве. Ужен ажыг чылдарнын иштинде тудугнуң, бүдүрүлгениң-даа чымыштыг ажылгына чалыы чылдарывысты бараалгаткан бис. Бо дугайын ынчангы солуннар архивтери, хүндүлөп дептерлерде кири бижилгелер херечилээр. Комбинат бодунун үлүгүнде биске бээрин долузу-биле берген чүве.

Ынчангы суурнун аныяктары орус-даа, тыва-даа оолдар, кыстар салым-чолун кожуп, өг-бүлө тудуп, ажылдап артканнар. Хоорайнын, комбинаттын 40 чыл юбилейинде кожууннарже тарай берген кады ажылдап чорааным эш-өөрүмге байыр чедирип, сактышкынны бижидим. Хөглүг-омак, чалыы-шыырак чорда, эки-ле. Ынчангы Кара-Даш аныяктары, шагда-ла кырган-ачалар, кырган-авалар апаргылаан бис. Эштеривис чамдыгы аравыста чок. Ынчалзажок чалыы чылдар кажан-даа уттундурбас. Ол энэрелдиг чылдарны бистен кым-даа былаап шыдапас.

Михаил СУНДУЙ-ООЛ, күш-ажылдын хоочуну.

ХҮНДҮЛҮГ ХООЧУНУВУС

Тыва Республиканың болгаш ССРЭ-ниң хөй шаңналдарының эдилекчизи Спар-оол Кенденчапович Күжүгеттиң ажыл-ижин каксы-даа бол, биживес болза, Ак-Довурак хоорайнын тургустунганындан бээр 40 чыл болган оюнга уткуштур ооң социал-экономиктиг, политиктиг хөгжүлдээзиниң төөгүзү четче чыргыттынмас боор.

Ол Барыын-Хемчик кожуунда Делег-Хөлдүн Кызыл-Тайга деп суурунга малчын өг-бүлөгө төрүттүнген. Школачы чылдарында-ла, эртем-билигге сундулуг, эрес оол бооп өзүп, Аксы-Барлык ортумак школазынын баштайгы доозукчуларынын бирээзи болган. Оон аныяк оол бодунун күзелениң аайы-биле Кызылдың башкы училищезин доозуп алган. Баштай ол Ак-Довуракка школага күш-культура башкылап эгелээн. Оон улаштар Кызылдың башкы институтун бот-өөредилге-биле доозуп алган. Эки ажылдыг, кызымак башкы Спар-оол Кенденчапович Барыын-Хемчиктин райком комсомол ажылдаар кылдыр депшиткен. Ол үеде бүгү ажыл-агыйларга аныяктар кол черни ээлеп турган. Уран чүүл, спорт канчаар-даа аажок сайыраан турган. Спар-оол Кенденчаповичниң кады ойнап чорааны Тываның алдарлыг хол бөмбүкчүлери, ам бистиг аравыста чок Сергей Монгуш, Сула Ооржак, Аспанчык Монгуш оларны чон ам-даа утпаан. Уран чүүлге Эрги-Барлыктын шии бөлүү дыка шыырак турган. "Аныяктар — сайзыралдың кол шимчедикчилери" — деп, Спар-оол Кенденчапович ынчан-на чугулалап чугаалаар чүве. Ооң эки ажылы дээш ол 1976 чылда райком партияның организастыг килдизиниң эргелекчизи, оон дараазында секретары кылдыр депшиттирген.

Уениң аайындан чыда калбайн, ол Новосибирскиниң партияның дээди школазын база дооскан. Партия ажылынга 8 чыл иштинде Ак-Довурак хоорайнын сайзыралы дээш улуг сагышты салып келген. Хоорайнын тудугсуурунга, чурттакчыларынын социал амыдыралына ооң чедир-бээн дузазы чок, билдидилг удуруткучузу болуп арткан.

1979 чылда партия обкомунун бюрозунун сүмелээнин езугаар ону "Тыва даг-дүгү" комбинатынын чингине директорунун ора-

лакчызы болур албан-дужаалга депшиттирген. Ук комбинаттын ажылы ооң киржилге-биле көскү чедишкенин чедип

алган. Ол аңаа дээди, ортумак эртемниң национал кадрлар белеткээринче улуг кичээңгейни салып келген. Шылгараңгай ажыл-ижи дээш, ону өске районнарже райком секретарылап, 1990 чылда Тыва АССР-ниң Министрлерни Көвүлелиниң Даргазынын оралакчызынга ажылдаарын сүмелеп турган. Ынчалза-даа ол чон аразында ынак ажылын кагбаан. Хоорайнын партия организациязынын секретарына 8 чыл ажылдааш, дыка хөй чүүлдерни кылып четтигипкен.

1993 чылда Тыва Республиканың чаа Конституциязынга дүүштүр чагырга даргаларынын сонгулдалары бир дугаар болуп эрткен. Аңаа 5 кордакчидан Спар-оол Кенденчапович тиилеп үнген. Ол үени С.К.Күжүгет мынчаар сактып чугаалаар: "Ажылдап чораан чылдарымда ол эң берге үе болган. Шилип алган команданың кызымак ажылы, чонумнун чүткүлү-биле берге байдалды шыдап эрткен бис". 1997 чылда Ак-Довурак хоорайнын одалга системазын долузу-биле кылдырткан. Ынчангаш ооң ажыл-ижи Ак-Довурак хоорайнын төөгүзү-биле сырый холбаалыг. Ол чоокта чаа республиканың "Шылгараңгай күш-ажыл дээш" деп бедик шаңналын алган.

Кожай-оол ХОВАЛЫГ.

Хоорайнын төөгүзүңден

- ◆ 1963 чылда Ак-Довурактын ЧЭТ чылыг, чырык энергиязын берип эгелээн.
- ◆ 1962 чылда Ак-Довурак — Абакан аразынга самолет доктаамал ужуп эгелээн.
- ◆ 1967 чылда эмчи хоорайы долузу-биле ажылгалга юрген.
- ◆ 1968 чылда Ак-Довурак — Абакан аразынын автооруу ажыттынган.
- ◆ 1970 чылда Абаза — Ак-Довурак аразынга ЛЭП-220 тудуу доозулган.
- ◆ 1972 чылда Культура ордузу ажылгалга кирген.

"Тыва даг-дүгү" комбинатының 40 чылынга

луг эрткен оруунга, маадырлыгы күш-ажылынга кым чоргаарланмас боор. Ол дугайында чоокта "Шын" солунга Тываның баштайгы дагжыларының бирээзи, чогаалчы Маадыр-оол Ховалыг "Амыдыралдың университели" деп чүүлүгө бижиди.

Тываның Россияның составына каттышканындан бээр 60 чыл юбилейиниң байырлалы-биле холбаштыр, Ак-Довурак хоорайның, "Тыва-даг дүгү"

комбинатының 40 чыл юбилейи капырлажып турары ак-довуракчыларга ийи дакпыр байырлап болуп турар. Бир эвес төөгүдөн алыр болзувуса, Кара-Даштын дааның дүгүнү баштайгы продукциязын 1930 чылдарның эгезинде ССРЭ-нин дузазы-биле казып, тып эгелээн. ТАР ССРЭ-нин составына каттыжып киргениниң соонда, орта улуг хемчээлдиг шинчилеп ажилдарын геолог В.А.Шубинниң удур-

тулгазы-биле чорутканының соонда, ооң чажыды тывылган.

Ак-Довурак — даг-дүгүнү курлавыры-биле делегейде эң байлак черлерниң бирээзи, а даг-дүгүнү шынарының талазы-биле делегейде бирги черде. Бүгү делегейниң чурттарын даг-дүгү-биле хандырып турар канадтар безин Ак-Довурактын дааның дүгүнге адааргап турарлар. Даг-дүгү — эң ховар минерал. Электрлиг илирден эгелээш, кос-

мос корабльдеринге чедир улутпурнун 4 муң ажыг дегриг-херекселдерин бүдүрүп үндүреринге ону ажыглап турар. Чеже муң тонна даг-дүгүн чурттуң улутпур бүдүрүлгелеринче чүдүрүп чорутпаан дээр боор. Бо чинк эвес хүлээлгени Ак-Довурактын дагжылары алдарлыгы-биле күүседип келген. Оларның маадырлыгы күш-ажылын Совет Чазак бедни-биле үнелеп, дыка хөй дагжылар Чазактын

дээди шаңналдарына, хүндүлүг аттарга төлептиг болганнар. Оларның ады, алдары төөгүдөн кажан-даа балалбас. «Эки кылган ажыл — элечитпес» дигир болгай, силерниң "алдын" холдарыңар-биле туттунган Ак-Довурак хоорай чылдан чылче чаарттынып, амгы амыдыралдың чаа омур-хевринге дүүштүр тургустунуп кел чыдар.

Юбилейиңер-биле, ак-довуракчылар!

ЭДЕГЕЙНИНҢ ҮҮЖЕЗИ

Кара-Даштын байлаа даг-дүгүнүң эң шынарлыын — хризотил деп адаар. Делегейде эң нептеренгей болгаш үнелиг байлактарның бирээзи. Шаанда Индияга даг-дүгүндөн аргаан пестерниң өрттээ чүгле мөңгүнүң адаанга турган дээр. Римниң бойдус шинчээчизи Планийниң мындыг үнелели бар. Индияның чүгле чыланнар чурттаар чаас чагбас кургаг ховуларында пеставы аргыыр даш өзүп турар. Өлгөн баштыңчыларның магабодун отка өрттедириниң мурнунда, кедирер хөйленерин оон аргып турган. Өрттээ денди аар. Бай-шыдалдыг улустуң дойшайлалгаларына чоттунар аржылдарын база оон аргыыр, хириге бээрге отче кири октааш силгип кааптар, отка улам өң кирер. Бо аржылды шаандагы тыва хамнарның бирээзи ажыглап турган чүве-дир. Хойнундан пест аржылды уштуп эккелгеш, отче кири каапкаш шаг болганда чоруурда уштуп алыр, чаян-дөс деп чүвениң кончуун дигип, чон чугаалажып турган. Амгы үеде даг-дүгү ужар чүүлде, атомнуг техникада, космоста, бүгү шимчедикчилиг техникаларда, тудугда калбаа-биле ажыглаттынып турар, кончуг ховар эртин болуп турар.

Кара-Даштын дааның дүгүнге баштай ажилдап эгелээн хоочуннарда Сендаа Салчак, Эдиски Доржу, Ажыкай Ооржак, Мокур-оол Демир-оол, Кувискаал алышкылар, Шурту Ховалыг, Бүрбеш-оол, Семис-оол Ооржактар болуп турар. Олар эгезинде даг-дүгүн хол-биле казып, хумунап дажып, улуг даштарны хендир-биле баглааш сөөртүп турганнар. Шутпу «Тыва АССР-ниң алдарлыг дагжылары» деп аттын эдилекчилери, төөгүде арткан хүндүлүг өгбелеривис-тир.

Дагжылардан келген даштарны чуура соктап арыглааш, шоодайлаары — база амыр эвес ажыл. Маңаа бир дугаар тыва мастер Юрий Шагдыр ажилдап эгелээн. Комсомолчу путевка-биле келген дыка хөй аныктарны бодунга алгаш, өөредип каан. Оларга Михаил Сундуй-оол, Седип Алдын-оол, Мартаа Монгуш, Чигир-оол Ховалыг, Шой Монгуш, Чигир-оол Марина, Тоя Хертек, Долчун Ооржак, Деспи Дүктен-оол, Уйнукупан Монгуш хамааржыр. Шоодайларны хол-биле долдур тырааш, хүлээди турганнар, бир шоодай даг-дүгүнүң дензизи 50 килден өрү болуп. Уралдан келген инженерлер Г.Ф.Мананков, Б.М.Кацаев, Ф.Ф.Чушняков ине-хендир-биле канчаар даараарындан эгелээш, өөредип турган. 1962 чылда улуг сорттуг даг-дүгү фаб-

риказының 2-ги ээлчээниң таваан кудуп, бетоннаарын дооскаш, массалыг чазылдырышкын чорудуп эгелээн соонда, даг-дүгү делегейни сонугардап эгелээн.

Ак-Довурактын дааның дүгү курлавыр талазы-биле делегейде ийги черде, шынар талазы-биле бирги черде деп үнелеткен. 1964 чылдың сентябрь 3-те күчүлүг машиналар кызыл туктарны киискидикеш, Тываның бир дугаар дааның дүгүн чүдүргеш, Саян ажып чоруп турда, комбинат директору К.Ковыршин болгаш партия ажылдакчылары байырлал езузу-биле үдээннер. Чыл келген тудум комбинат сайзырап, чаа техникалар-биле хандырытынып, электри күчүзүн мөөнү-биле ажыглап эгелей бергенивисте, хоочун ажылдакчылар үениң негелдизи-биле фабрикага хамаарылгалыг кежээки курстарга болгаш Ак-Довурактын даг техникумунуң кежээки салбырына өөренип, билин бедидип ап турган. Ынчангаш регулировщиктерден начальниктер үнүлээн.

Комбинаттын юбилейлиг чылында күш-ажылдың хоочуннарына кысказы-биле доктаап көрейин. Михаил Салчакович Сундуй-оол: республика мөгези болгаш улуг-шырак талазы-биле аңаа деңнежир кижжи ховар. Шыдыраага фабриканың чемпион кожаазын кымга-даа алыспаан мен дээр. Ажылчыннар дээш туржу бергенде шыдап үнер, чечен мерген-даа кижжи. Ол технологтап, цех начальниктеп, партбюро секретарлап, кылбаан ажылы чок. Механиктеп тургаш, слесарьларны бүгү талазы-биле өөредир, ажыл эгелээр мурнунда каш минут иштинде иштики, даштыкы политиканы, республика иштинде чүү болуп турарын таныштыра кааптары кончуг солун. Ындыг боорга ооң холунга ажылдаксаар кижилер көвей болуп.

Дүктен-оол Күжүгетович Деспи — күш-ажылдың хоочуну. Уран чүүл көрүлдезиниң идепкейлиг удуртукчузу чораан. Эшөөрүн баштап алгаш, көрүлдөгө киришкеш албан бир дугаар черни алгаш келир. Ыраажы, хомуस्ताар-даа, күзели бүтпээн шаанда черле амыравас дарга. Регулировщиктеп, технологтап, цех начальниктеп, профэвилел даргалап турду.

Комбинаттын чингине даргаларының адын билер боордан

башка, оларның фабрикага көстүрү ховар турган. Комбинаттын кол инженери Дмитрий Михайлович Свавильный ыңдыг эвес. Довурак-доозундан кортпас, цех иштинде ажылчыннар аразында каска бергүн тудуп алган, калчан бажы доурай бээрин-даа бодавас, үргүлчү кайы-даа каътта

«Тыва даг-дүгү» комбинатының фабриказының технологи Малчын-оол Агбаан.

чеде берген турар. Кады ажылдап турган өөрүмнүң чугаазы-биле алырга, Дмитрий Михайлович чеже-даа миллионнарда саттынмас, арыг шың дээш туржур биче сеткилдиг, езулуг коммунист ол деп үнелээр улус.

Бир сактып бижиксээн кижимниң бирээзи — Кушкаш-оол Ламасанович Ооржак. Дээди эртеминг инженер, фабриканың кол механигинге дыка үр ажылдаан. Кончуг харысалгалыг ажыл — шимчедикчилер хенертен үрели бээрге, ону кылыр, артык кезектер чок болза, ону дүрген чагыдып кылдыртыр, үрелбезин дээш ол баш удур хемчээп алыр. Ооң кадында механиктерниң, участок бүрүзүнде слесарьларның корум-чуруму дээш база харыылаар. Даштындан көөрге, томаанның-даа болза, ындазында баштаа кончуг, бола солун чугааны эгелей берген турар. Кончуг солун механик — Сарыг-оол Кара-Салович Сүге. Солун таварылгалары үзүлбес, каткы-хөгүлүг, оолдарын ажылдаар мурнунда сорук кириерде оозун чугаалай кааптар. Ажыл шагы төне бергенде албан кылыр апар үрелишкинер болганчок таваржы бээр. Ам канчаар, оолдарын арттырып алгаш, ынакшылдың чажыт тоожулары хөөрөп тургаш доостуруптар, кончуг эпиг аргалыг-даа.

Борис Григорьевич Устинов — цех начальниги турду. Ам РМЦ дээр демирлер-биле ажылдаар цехтин начальниги. Үргүлчү каттырып чоруур, кымның-биле-

КАРА-ДАШТЫ САКТЫП КЕЛДИМ

Алаш, Хемчик ийи хемниң белдиринде Ак-Довурак чаа хоорай чапты берген. Аялгалыг ыры-хөгжүм чаңгылганган Ажылчынны, тудугжуну алгап чоруур.

Дөргөн харлаан юбилейиң бүдүүзүндө, Төөгүнүң арнын ажып сактып ор бис.

Кара-Дашты тудар бис дээш чалгынналган Каш кожуун оглу, кызы чыгып келчик?

Кара-Даштын кыйгызынга чагыртышкан Кандыг омак, аймак-сөөк чон келбээн дээр боор. Казахстан, Калмыкия, Уралдан дээш, Кавказ чуртун каггаш келген оолдар турган.

Чалы назын, изиг чүрек чүге торлур, Чалым-хая ойлуп чаштап, буступ турган. Хемчик хемниң чыварын-даа тоовааннар, Келир үе чуртталга дээш тутчуп кирген.

Асбестин комбинатын тудуп дооскаш, Ажылчыннар хоорайны чаартып кылган. Садыг, эмнелге, школалар немешкилеп, Чаа тудуглар хоорайны аян кириген.

Ажыг сооктуң, изиг чайның бергезин-даа. Алдан чылдың оглу, кызы шыдап эрткен. Ак-Довурак хоорайны, комбинатты Ажылталга киригеннер — маадырлар-дыр.

Абазаже орук изээн чолаачыны, Алдын холдуг эмчи, башкы хоочуннарны, Чылыг, чырык энергия киригеннерни, Чырык адын чоргаарланып адаалыңар.

Үе-шагның агымының дүргенин-даа, Үр эвес үе эрткен хире болду. Алдан чылдың оглу, кызы назы дөгүп, Аныяанга оруун чайлап, сургап чорлар.

Дөргөн харлаан хоорайымыс чалап турда, Дөгөрөвис чыгып келгеш, байырлаалы. Кара-Дашты сакты бердим...

Каш кожуун оглу, кызы келир ирги?

Сергей ХЕРТЕК.

даа чөптүг чугаалажыр, бөдүүн ажылгыр болгаш слесарьлардан ылгалбас боорга, ажылчыннар ону мактаар. Дужаап орбас, чугула механизм үрелген болза, слесарьлар-биле кады шак барымдаалавайн ажылдааш туруптар кижжи.

Каая-даа баарга хөөкүй «электроВася-ла» кылган турар. «Чеже ажылдыг, чеже участок кижжи сен?» дээш улуска боола кээргеттире берген турар электрослесарь Вася бар. Ону айбылава-ла кижжи чок. Бирде, фабриканың эргелелинде, бирде цехте чушкунган турар. Сеткили биче, ажылдаары кончуг, дегген соонда, кылып кааш амыраар, четтирдим дээрге четчир, кылбас чүвези чок буянын-ла эр ийин ол. Ындыг боорга фабрикада ону танывас кижжи чок, ол хиреде фамилиязын, адазының адын билбес боор чорду. Орус-даа, тыва-даа кижжи чүгле «электроВася» деп билер. Пенсия үнүжүе чүгле 3 дугаар разрядка ажылдап келди. Разряд көдүрер дээш дужаап чадап каан-дыр, хоржок дээр чораан. Херек кырында кончуг инженерлерниң-даа шыдавазы чүвени «электроВася» шыдаар деп бүзүрээр бис.

Малчын-оол Сарыгларович Агбаан — Красноярскиниң өнүг металлдар институтун дооскан тыва инженерлерниң бирээзи. Мастерлеп, технологтап, ДСК-га

цех начальниктеп, профэвилел даргалап-даа чорду. Ол база улуг эрге-дужаал чүве. Хоорайның өөредилге черлери, эмнелгелер, культура килдизи, садиктер дээш, харыылаваас чери чок, ам-даа комбинатта хевээр ажылдап чор.

Конга Адыгжы — база хүндүлүг дыштанылга үнзе-даа, ам-даа ДСК-ның «чыры» болуп ажылдап чор. Бодумнун хүндүлүг дыштанылга үнүжүмге чедир ажылдап келген цегимниң дугайында сактышкынымны бижип оргаш, рыноктуң берге үелерин шыдажып эрткен, фабрикадан ынаыжын чидирбейн ам-даа ажылдап чоруур өөрлеримге чоргаарланып чоруур мен. Оларга ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутаты чораан Николай Сарыглар, Шалбачы Күжүгет, Станя Ооржак, технологтар Боня Куулар, Сүге Сарыг-оол, энергетиктер Конга Адыгжы, Б.Доржу, монтажниктер Май-оол Монгуш, Чапчын Сергей, Александр Хертек, токарь Артем Салчак олар хамааржыр.

Эдегейниң үүжези, үнелиг байлак — даг-дүгү Тыва Республиканың чоргааралы-дыр. Ынчангаш аас-кежизивистин чечектериниң дазылдары улам быжыгып, частып көвүдээр дээрзинге бүзүрелим улуг.

Анатолий МОНГУШ, фабриканың каннакчызы, күш-ажылдың хоочуну.

Туран хоорайның муниципалдыг соңгулда комиссиязының составын немээр дугайында
Тыва
РЕСПУБЛИКАНЫҢ
СОҢГУЛДА
КОМИССИЯЗЫНЫҢ
ДОКТААЛЫ

2004 чылдың июнь 29,

№ 58/267-4 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының "Туран хоорайның муниципалдыг соңгулда комиссиязын тургузар дугайында" 2003 чылдың декабрь 2-де №20/66-4 доктаалын езугаар тургусканы Туран хоорайның муниципалдыг соңгулда комиссиязының составынче томуйлаашкыга кандидатуралар талазы-биле саналдарны өөренип көргөш, "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелеринде болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунун 22, 24 чүүлдерин удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Бо доктаалды муниципалдыг соңгулда комиссиязының составынче бадылаар эргелиг кежигүнү кылдыр 1950 чылда төрүттүнген, ортумак тускай эртемниг, Туран хоорайның чагырга чериниң кол бухгалтери, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязындан депширтирген Татьяна Ефимовна **КОПЫЛОВАН** томуйлаар.

2. Бо доктаалды республиканың "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарына парлаар. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы **Ш.Ч.МОНГУШ**. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретарының хүлээлгезин күүседип турар **Ш.А.ООР-ЖАК**.

Фестиваль

"НАЙЫРАЛ — 2004"

"Найырал-2004" деп делегей чергелиг интернационалчы найырал клубтарының форум-фестивалы июль 1-4 хүннеринде найысылалга база Танды кожуунга эртер.

Тыва Республиканың Ниити болгаш профессионал өөредилге база Күш-культура, спорт, аныктар яамаларының эртинери бо фестивалга аңгы-аңгы регионнардан шупту 104 кижиги киржир. 4 өөреникчи, 1 удуртукчудан тургустунган делегациялар Волгоград, Владимир хоорайлардан, Марий, Башкортостан, Хакас республикалардан, Саратов облазындан, Краснодарск крайдан болгаш Моол республиканың Цэнгел, Баян-Ульгий аймактарындан келир. А Тываны Өвүр, Чеди-Хөл, Бай-Тайга, Танды кожууннарындан база Кызыл хоорайдан тургустунган чыынды делегация төлээлээр.

Аалчылар фестивалдың баштайгы хүнүнде найысылалдың төөгүлүг черлеринче экскурсиялап, Орбита девискээринге болур театржыттыг байырлыг ажыдышкыга киржир. Июль 2-де Чазак Бажыңына болур "төгериң столга" интернационалчы клубтарның ажил-чорудулгазына хамаарышкан айтырылганы чугаалажыр.

Хүннүң ийиги чартыы Немелде өөредилге төвүнге каасталга уран чүүлүнүң делгелгези база Тывага акыл-дүңма улустарның найыралына тураскааттыганын ыры-шүлүк мөөрейлери-биле уламчылаар. А дараазында хүн киржикчилер Танды кожуунун Дүргенге чедип, чараш бойдуска хуреш, күш-шыдал талазы-биле мөөрейлежир.

Өзүп олурар салгалга патриотч, эстетиктиг сеткил-хөөн кижизидилгезин хевирлээринге улуг уjur-дузалыг бо "Найырал — 2004" фестивалдың аалчыларына тыва делегация тураскаал кылдыр тыва национал идик-хепти белекке бээр.

Тайгана ОЧУР.

ЧАА КӨВҮРҮГЛЕП...

Мугур хемни кежир туткан чаа көвүрүгнүң ажыдышкынынга өөрзөн дег, кудай-дээр безин хиндинде хир чок. Суурнуң чону тус черге хамаарыштыр бо улуг байырлалды сонуургап уурук-сууруктап чыгып келген.

Улуг көвүрүглер-биле дөмей бетоннап тургаш кылган, ийи талазында чадаг кижилер кылаштап эртер оруктарлыг,

ногаан өң-биле чараштыр будаан чаа көвүрүгнү көөрге, аянын, чаражын чүү дээр.

Кожуунун чурттакчы чонунуң амыдырал деннелин быжыктырарына, кожуунун социал-экономиктиг сайзыралын хөгжүдеринге канчаар-даа аажок улуг рольду ойнаар бо тудугнуң доозулганы-биле байырлалдың кожаа лентазын кожуун чагыргазының даргазы Юрий Кунгаевич

АЧАВЫСТЫ САКТЫП ЧОРУУР БИС

Бистиң ачавыс Ховалыг Алдын-оол Данзырыкаевич 1904 чылдың март 4-те төрүттүнген, 1972 чылдың февраль 8-те мөчээр. Чораан болза, Тываның Россияның составына киргенинден 60, Кызыл хоорайның тургустунганындан 90 чылын байырлап демдеглээр үеде 100 харлаар турган. Бүгү Тывага билдингир күрүне ажылдакчызы, ат-алдарлыг артист, чогаалчы эвес-даа болза, чурттуң төөгүзүнде эргилделиг үе-чадада төрүттүнген болгаш, чонунуң чугаалажыры ышкаш "көрбөөн чүвези чок, көдүрбөөн хөнээ чок", арбан, суму, кожуунунуң иштинге ат-алдарлыг кижилерниң бирээзи чораан. Ол — Россияга Октябрь революциязының дугайында дидир-дидир чугааларны 13 харлыг оолчугаш чорааш дынаан, Тывага национал-хосталгалыг революцияның дириг херечизи. Бодунуң үезинде шору бижик-билигилги, чарт угаанныг, чечен-мерген чугаа-сөстүг, өдөчара чорааны-биле Тываның феодалдыг тургузугдан социализмче шилчишикинниң үе-чадазында Сүт-Хөл девискээринге болган болушкуннарының идепкейлиг киржикчизи чораан.

Ада-өгбелеривизи — Сүт-Хөл кожуунун Шом-Шум, Алды-Ишкин ол ынчаар чурттап чораан, Чаа-Хөлден көшкен Ховалыглар. Ачавыс тос оолдуг Данзырыкай Мандырыкович, Имерештей Солунчуковна ховалыгларының өг-бүлезинге ортун оол кылдыр төрүттүнген. Чоорту кезек ховалыглар чон-биле таньжып, өг-бүле тудуп, Ак ооруу чедир тарап непертээр.

Ачавыс бодунуң дугайында Тываның күрүне архивинде хоолгалап алганыныс 1942 чылдың март 3-те бижээни "Допчу төөгүм" деп допчу намдарында бижээ болду. Солунга парлааттына бээр болза, номчукчулар сонуургаар чадавас боор деп бодалбиле архив материалының ол хоолгазын база коштум.

А.Д. Ховалыг ада-иенден эрте чарылгаш, акыларының аразына өскен. 1923-1928 чылдарда Тываның ревшеринге албан-хүлээлгезин эрттиргенин солун кылдыр чугаалап кижиги. Кады шериг эрттирип чораан эки — бүгү Тывада билдингир атурагы драматург болгаш артист Виктор Көк-оол. Мээң билирим-биле, В.Ш.Көк-оол 1950-1960 чылдар үезинде шиилерге хөйү-биле киржип, кол-кол рольдарны ойнап, кожууннарже гастрольдап чоруп турган. Ол үеде Кара-Чыраа суурга чурттап турувуста, оюн-тоглаа көргүзүп келгенде, Виктор Шогжапович бистиң бичи бажынывыска бола келир, ачавыс-биле каттыржып-каттыржып чугаалажып-ла олурар улус чораан. Эки келирге, олуртур-тургузар чер, чиртир аш-чем тыппас кижиге-ле болгай. Ат-алдарлыг кижини ындыг-ла ыйнаан харын. В.Ш.Көк-оолду кончут солун, баштак кижиге деп билер мен. Ачавыс база-ла чугаакыр, баштак болгаш, иелзэн дыка-ла тааржып чугаалажыр улус чораан ийин. Эжишкилерниң чугаазын кулаам ужу-биле дыңнап, чамдызын сактып алган мен. Виктор Шогжапович

ачавысты: "Эжим комиссар!" деп баштактанып чугаалаар кижиги.

Бистиң төреливис болур Монгуш Кончук мынчаар чугаалаар: "Ачаңар кончук эрес кижиге болгай. Шериг өөредилгезиниң үезинде өргеннер бажында быжыглап каан хаактарны аятың кара маңы-биле халдып олургаш, дөгөрезин селеме-биле кыргый шаап эрте бээр. Ынчан комиссарлап чоруп турган. Майгынының чанында ланчылыг шериг кадарып турар чүве".

Чогум бүзүренич эвес-даа болза, шериг эрттирип тургаш, Кызылдан даң бажында аятың үнгөш, Сүт-Хөлдүн аалдар чайлаар хөл кыдында Улуг-Ажыкка кежээ инек саалдазы дооступ турда, шаап чедип келген дидир. Мунуп чораан ады үш хонук иштинде турбайн, хан сидиктеп чыткан дээр. Адының аксынга сизген чулуп берип турган. Ол үеде шеригте шилиттинген эң-не эки аяттар турган-на болгай. Кончук эки аят чайгы узун хүн дургузунда 20 ажыг километрни эрттиптер турган боор. Аксым сал дээр эки аятыг, хып дээр чалыны назынныг анык эр чаа өгленген өөнүң ээзи, чаш ажы-төлү дээнде, черге дегбейн ужуdup халдып-даа олурган чадавас. Эрес-ле эр чораан-дыр ийин!

Ниитилел тургузуунда эргилделиг үе-чадада эр бооп төрүттүнүп, эзер дөргизинде туттунуптар апаргаш, А.Д. Ховалыг чурттуң политиктиг база социал-экономиктиг амыдыралындан чыдып кагбайн, кыдындан хайгааракчы бооп чорбаан. Чеченчидип чугаалаар болза, ийи билзэн сывырышкыш, чаржып өөренген чүгүрүк ая-даа ышкаш бурунгаар чүткүп чораан.

1941 чылда ТАР-ның Чазгаа улуг кожууннарының девискээрин бичеледир дугайында доктаалды үндүрген. Сүт-Хөл кожуун сумуларлыг кылдыр тургустунган. Ол сумуларның бирээзи болур Сүт-Хөл сумузунун бирги даргазына бистиң ачавыс ажылдап чораянына ажы-төлү, дөргүл-төрели чоргаарланып чоруур бис. Улуг кижилерниң чугаазындан дыңнаарывыска, дыка-ла идепкейлиг ажылдап чораан. Челер бора адында шала ийлендир олурган, торгу тонунуң эдзэн астыпкан, ажыл организааар дээнде, шала уйгужу өглерни оттуруп, чамдыктарының харын-даа өөнүң шывын кымчы сывы-биле көдүрүп чораан дидир.

Шаанда улуг кижилерниң аттары дорт-ла чыккыладыр адавас, кандыг-ла-бир талазын адаар турган-на болгай. Ынчангаш бичиилери кырган ачазын "Бора-аятыг", күдээ-хүреген, кенээт-чуржааттары "Чайырлыг" дидирлер. Ам-даа ийи-чаңгыс улуг кижилерге ужуражырга, "Чайырлыг" дидир чугаалажыр. Өгбезин хүндүлээр ол ыйнаан.

Бистиң ачавыс Е.Танованың "Кара-Бай" деп романында кол маадыр Ооржак Ыңаажыктан аңгыда база маадырларының бирээзи. Романда: "Хемчик аалдары чазын буга суу бадырары-билек, тараа тарыыр шөлдерин ээлчөжип суггарып эгелээр. Баштай Ыңаажыктын, оон соонда Алдын-оолдун, дараазында Ба-

Донгак, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынын депутаты Василий Хүреш-оолович Иргит олар кескеш, кызымаккай ажылы дээш тудугжуларга, орукчуларга, чолаачыларга, каннакчыларга — көвүрүг тудуунга үлүүн кириген бүгү кижилерге өөрүп четтиргенин илеретпишаан, моон сонгаар-даа ажыл-ишчи чедишкыннерлиг, аас-кежиктиг болурун күзээр. Тудугжуларга бо байырлыг хүнде шаңнал-мактал, белек-селек-даа

эмгежок болган.

Байырлыг ажыдышкын соонда чурттакчы чон чаа көвүрүгнү сонуургап кылаштажып эрткен. Оларның соондан чүктүг, чүк чок машиналар шуужуп эрткен.

Чаа көвүрүг чонга үр-ле бараан болзуна дээр алгай-йөрээл сөстөр димиттелип-летурду. Ындыг-ла болзуна!

Нина ТАЖИСАН.

Кызыл.

дын-оолдун тарыыр шөлдерин суггарарлар" деп бижээр. Часкы хүнде суггаччылар баштактанып, буга дагаанының езулалын өтүнүп, боттары девип, шаң-кеңгирге орнунга хола пажын тудуп алгаш, судур номчаан ламалар өттүнүп:

Шагбан-Терек, шаң-шаң-шаң,
Шары-буга бустап шаң!
Булуң-Терек луң-луң-луң,
Буга, шары бустап шаң! — деп алганып турарын номчуурга дыка солун.

Ачавыс хола паш тудуп алгаш, шаң-кеңгирге өттүндүр хола паш чаяр дээш, арны-бажы дери-биле холушкан кара хөө апарган чоруп турар.

Ол-ла романда: "Ак кыды, Шагбан-Терек, Кезек-Терек, Дорт-Терек, Кызаа шыгы ынаар турар арбаннар улузу эвилелдежи, МЧАЭ тургузар деп шитпир хүлээп алдынган" — деп бижээр. МЧАЭ-ниң даргазын сонуп турарын чогаалчы мынчаар көргүскен:

— Адырам, бо Алдын-оолду сонуп алза черле чүүлүг эвес чүве бе моонар — деп, Бадын-оол саналдаан.

— Чүүлүг, чүүлүг-дүр оо...
— Ынчаарга ам хол көдүрүп ап бадылап алыр-дыр — дээш, шуптузу бадылап алганнар".

Чаа тургустунган МЧАЭ-ниң адын "Шагбан-Терек" деп адап алганнар. Бистиң ачавыс "Шагбан-Терек" аттыг МЧАЭ-ниң баштайгы даргазы болган. Ийи чыл эрткенде, МЧАЭ "Киров" аттыг колхоз кылдыр эде организааттыгынган.

Ачавыстың черле ажылдаваан чери чок. Ол үеде ажылчынарны Хараал алдын уургайынче хуваалда езугаар арбан, суму аайы-биле чорудуп турган. А.Д. Ховалыг даг үттекизи кылдыр чаа ажылдап чораан. Кызылдан биз сөөртүп турганын аажок сонуургап дыңнаар турган бис. Ол үеде амгы шаг ышкаш маңажып турар машина-техника турган эвес. Кызылдан барааннарны, янзы-бүрү чүктерин тергелерлиг, шанактыг аяттарлыг сөөртүп турган. Чиң сөөртүп турганын мынчаар чугаалаар:

"Чиң сөөртүрү берге-ле ажыл. Чаңгыс аай-дедир чорааш келирге, шанактың кылын демирлери элөп-үстүп калыр, Улуг-Хем унунуң кыжын чывары, дожунуң коржааны болза-даа-дыр, эмин эртир. Аяг чүгле сула, сизген күжү-биле чоруур. Тынган тыныжы аятың думчуунга дошталдыр доңуп каар, үргүлү аштап ап чоруурга эки. Кижиге шанак кырынга үр олуруп шыдавас, аятың дынын туткаш, шошкүп чоруурга, чылыгар чүве". Бо шагда шанактыг аятыг тос-тостуң соогунда Сүт-Хөл-Кызыл—Сүт-Хөл олынчаар барааннап экел дээр болза, чоруур кижилер ковар, харын-даа барык тывылбас-ла боор оң.

Амыдырал дээш чүткүлдүү, кызымаа-ла ол боор — ачавыс аныянда өлүк-тывыш, аң-меңге база сундулду чорашан. Идик-хевин, күш-хүнезинин белеткеп алгаш, адыр сезон эгелээрге, Алды, Үстүү-Ишкинер таварааш, тайга арты ашкаш, дош дутталы бээрге, Улуг-Хемни кежип алгаш, Би-Хем, Тожу чедир аңнап, дидирнеп, киштеп

чорааш, тыпкан олчазын Уска барааннарга орнапкаш, январь айда дедир чанып кээп чорааннар. Аңчылар кандыг-даа ужураалдарга таваржыр-ла болгай. Аңнап чорда адыг халдап келирге, күш-хүнезинниг таалыңын андара идипкеш, дезде бергени таварылга баш турган. Адыг та кижиге деп бодааны, та амданныг аш-чемниң чыдын эскерип кааны ол чүве, таалыңны ууштап артып калган чүве.

Ада-иевис Алдын-оол Данзырыкаевич, Сүрүнмаа Тасовна он ажыг ажы-төлдү азырап өстүргенер. Ачавыс — маадыр ие. Бо хүннерде оларның ажы-төлүнден пенсия назыны чедип, харназынывыс дөгүй-даа берген болзувусса, дөрт кижиге арткаан бис. Шуптувус эртем-билигилги, ажыл-агыйлыг, ажы-төлдүг багай эвес чурттап чоруурувус — ада-иевистиң ачы-буяны. Ажы-төлүнүң ажы-төлүн санаар болза, та чеже чүве! Бүдүн арбан чеде бээр ыйнаан.

Ачавыстың аныяндан эгелээш үндүрген күжү, ажыл-ижи халас барбаан. Ол "Куруккан болгаш кур черлерни шингээдип алганы дээш", "1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынына Тиилелге дээш", В.И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чыл оюнга тураскааткан медальдар болгаш хүндүлөп бижиктер, өркеткиг белектер-биле шаңнаткылаан. Бодумнуң чүве эскербес багым ыйнаан, ачамны ол хире шаңналдарлыг деп черле билбейн чораан мен. Чок апарга, сөөлгү орукче үдээрде бичи сырыктарга тудуп алгаш чоруурга, шында-ла, ачавыс хүн эрттирип, чирик дуглап чурттап чорбаан-дыр деп чүвени эскерип көргөн мен.

Улуг күрүнени Чазактын баштыны чагырар. Дээди хемчээлдин удуртукчузу чааскаан чеже-даа кызар болза, адаанда даргалары ону деткивес, ажылдавас болза, күрүне сайзырал албас. Ачавыс ышкаш, кандыг-даа ажылды чажам дивейн кылып чораан алдын-оолдар эндерик. Тываның Россияның составына киргенинден 60, Кызылдың тургустунганындан 90 чыл оюун бүдүүзүнде оларның чырык аттарын сактып, езулап чорууру — бистиң хүлээлгевис. Армияны генералдар удуртур, тиилелгени солдаттар чедип алыр.

Ачавыс Ховалыг Алдын-оол Данзырыкаевичиниң сумунуң, кожуунуң хөгжүлдизинге кирип чорашан улуг-хуузу барым-даалааш, оон адын Сүт-Хөл кожуунуң төөгүзүнүң Хүндүлөп дептеринге кири бижирин, суму чагырыкчыларының аразында Ховалыг Алдын-оол аттыг шаңналды тургузарының, Кара-Чыраа суурда чурттап чораан бажынының турары Механизация кудумчузун Ховалыг Алдын-оолдун ады-биле адаарын өөренип көөрүн Сүт-Хөлдүн чагыргазындан, кожуунуң Төлээлекчилер хуралындан, Кара-Чырааның суму чагыргазындан дилээр-дир мен. Шуптузу боттанмас-даа болза, чартык-чамдызы болу бээринге идегедим.

Дамдынчак ХОВАЛЫГ.
Сүт-Хөл кожуун.
(Тонорарын солуга арттырар).

Чаа үе-чадаже шилчилге — чийк эвес. Медицина эртемнериниң кандидаты, улуг дуржулгалыг эмчи Тамара Ширижиктин демдеглеп турары-биле алырга, муңгаралга таварышканнарның бир кези арага, наркотиктиг бүдүмелдерге алзыпкан. Тыва кижиниң мага-бодунда арага оо-хоранынга удур камгалал, өске нациялар, чоннар-биле деңней алырга, шуут чок. Ынчангаш «Араганың кырынга чүгле чам үнер» деп угаадыг анаа тыпты бербээн.

— 277 кижиге 2002 чылда, 327 кижиге 2003 чылда арагадан хораннанып өлгөн — деп, Тамара Васильевна ук коргунчуг сан-чурагайларны адааш, бо болуушкуннарда арага-биле демисел чорудуп турар эмчилерде кандыг-даа буруу чогун дыңнатты.

Озал-ондак ийи-чаңгыс эвес, харын-даа массалыг болу берген. Өлүм-чидим он-он болу бээрге, чонга-айыыл-халап. Ол дугайын эрги шаг-үениң чижектери бадыйткаар. Эрткен чүс чылдың дөртөн чылдарының баштайгы чартында ССРЭ-ниң Ада-чурт дайынынга эки турачы тыва шериглер шак ыңдыг байдалга таваржы бээрге, арткан экер-эрес патриоттары аалдарынче (Тываже) дедир чандырар дугайында чарлыктар үндүргенин сактып болур. Ажыг-шүжүгүнүң аар уржуктарын билир совет күрүне арткан-калган тыва «эзирлерниң» изиг амызын кадагалап камгалаан болдур ийин. Ол дээрге кижизиг, буйанның чоруктуң делегей ужур-дузалыг илерээшкени-дир.

Республиканың үндезин чурттакчылары эвээш санныг. Ынчангаш ада-өгбелеривис бурун шагдан-на кижиниң изиг амызын кымдан-даа, чүден-даа артык үнелеп чораан. Бир чижек болза, ноян Буян-Бадырғы эр хиндиктиг тыва кижилерни дайын-чааже кыйгыртпазының дугайында улуг делегин эрткен чүс чылдың эгезинде кирип турган. Өгбелерниң

чугааларындан дыңнаарга, бисти хайгааралга алган Ак хаан (Россияның ынчангы Хаан чазаа) ноянның өргүүделин билишкени-биле хүлээп алган. Ол дээрге хей миллион чоннуг чурттуң эвээш санныг кады-кожа кадагааттарынга — ээ-хайыразы.

Угааны четпес, меде-рели куду ийи-чаңгыс кижилерни ада-өгбелеривис хумагалаар, бир яны карактаар чораан. Четпес мээ-медерелдиглерниң назыны арага, наркотиктиг бүдүмел хальынынга алысканнар дег кыска эвес. Боттарының шаа-биле узун назынны чурттааш, олар ха-төрелдеринге сөөгүн туттурар. Чогум өглээр, салгалын уламчылаар дугайында айтырыг тургустумас. Чижээ, Чаа-Хөл кожуунга угааны багай эр бодун кыс кылдыр санап чорааш, бурганнай берген. Кожа-хелбээлери ооң-биле баштаканчыр турган ийин.

Бир хуулгаазын арга-биле ажылгап, угааны четпес ол хөөкүйнүң ажылгыр талаларын чон деткип чораан: читкен мал истеп-тывар талазы-биле улуг мергежилдиг, думчуу ыт дег чыт кагар, караа кандыг-даа карангыда четпес угаанныг ол кижиге чер актап көөр чораан дээр. Өске кода-девискээрге баргаш, чеди чыл болган малдың уксаа-салгалын тып каар «кыс дунмайны» канчап багай кижиге дээр боор.

Ажыл чок чоруктар, социал силгишкенин база, чазып-даа тур мен ыйнаан, дайын (хөл-чаа)-биле демейзин амыдырал бадыйткап тур. «Алдынны алыр-дыр, аптары октатынар-дыр». Байыг бергенер база-ла чыргалының хилинчээн эдилеп чорурун чон эскерип чор. Ужур билбей чыткаш, чаң чаңнаары, тус черге чамдык-кези арага дег оо-хоранныг шиитпир эдерери чер-чуртка, ал-ботка ээ-хумагалал чок чоруктуң «тураскаалы».

Маадыр түрлүг экер-эстерге-даа арага халынының онза айыылдыын 1912 чылда Хомду

дайынынга сүзүк шериг болуп чораан (Улуг-Хем Торгалыг чурттуг) тоолчу Баазаңайның дараазында одуругларын номчуп көрээли. «Алдын-Чаагайның он беш кижиге аргажып көдүрер ыдык кара падарынга араганы илилбедиле кылдыр куткаш, мөгейип тудуп турган утгазы чүвөң иргин.

—Бо чүү деп чүвөң чүвөл, утгам? — дээрге:

—Човаан кижини дышка кириер, аштаан кижини чемге кириер арага деп эки-чем-дир, дунмам! — дээн.

Халышкылар безин чамдыкта аразында кара-лыг апаарын «Алдын-Чаагай» деп тоолунда тоолчу демдеглээн. Баазаңай чүгле тоолчу эвес, улусчу улуг эмчи кижиге чораан. Ол дугайын 1936 чылда төрүтүнгөн Ч.К. Дамдын менээ бир чугаалаан. Чигжит-оол Кыргысович улуг тоолчунуң кады-кожа чурттагы чораан. Эртемден Тамара Ширижик-даа, ноян Монгуш Буян-Бадырғы-даа, Чигжит-оол Дамдынның чугаалаары-биле алырга, Тоол-ашак-даа (Түлүш Баазаңай) тыва аймаа, тыва чону дээш кичээңгейлигер.

—Буураашкын соон улаштыр диспансерни одалга-биле хандыраы барык шиитпирлеттинмес чыгыгы турган. Болдунар аргаларны дилеп тыпкаш,

электрибойлер күжүн ажылгадым — деп, Тамара Васильевна сонуратты.

Чылыдылга чорударының арга-хевирлери каш янзылыг дыңнааным аргажок. Ынчалза-даа бо талазы-биле специалистерни дилеп тывары, чорук-херекти болчумчалыг кылдыр бүдүрери оюн-тоглаа эвес. Кол эмчи

дим, ооң соонда доктаап чадап кагдым, тормозу тырттынмас машина-биле демей байдалда келдим дээрин дыңнаар-дыр мен — деп, эмчи менээ чугаалады.

Палаталарның барык шуптузунга ол мени кириди. Аныяк, чараш оол-кыстар эмнелгеде эндерик чорду. Диспансерниң эмчилери, медсестралары, медсанитаркалар, оларга дуза болуп турар мөгешыраак эрлер (орус брат деп сөс хевээр ажылгатынып турар янзылыг) оларны хайгаарап турар чорду.

Арагадан аңгыда база бир улуг айыыл — наркомания. Эмнелгеде бо талазы-биле тускай салбыр ажыттынган. Сес хардан өрү элээди назын иштинде кээргенчиг барасканнарны ында тудуп турар. Үжен хар ажыг назынның, эмнелгеде күш-биле эмнедип чыдар эр-биле чугаа кылдым. Тыва тоол аяны-биле алырга, «черниң чөксээ, сугнуң суксаа» бо барасканнар аас-дылы Адольф Гитлерден чыдып кагбас чорду: «Төрээн ием бир кончуг. Ол дээш от-көстен-даа кортпас мен. Төрээн Кызыл хоорайым, келир салгалга арттырып каар дээн үлө-хөрээм өндүр... Акша-хөренгимни погоннарлыг, кудумчуда өске-даа тоян-чылар мени эттеп-соп тургаш, хунаап алгаш барды. Авам мени олардан камгалааш, бо үгекте эккеп кагды. Хоругдал менээ кайын үр болур. Хосталыр шагым келир. Ынчан Кызыл хоорайым чечектелир, Улуг-Хемим улуг тынар. Мээң арыг адым салгалдардан салгалдарже менге-жиир» — деп, ол алган-гылады.

Соңгулдалар кампаниясында чамдык, буруулуг болдум, кандидат мегечи балаң-сеңгилерзиг, хоолургак ходжа-насрединерзиг, кажар будам-шууларзыг «илеткелчи» бо аарыг кижиниң элээди, аныяк, харын-даа ундаралга таварышкан улуг назын-ныгларга айыылды билдингир. Шак ыңдыгларны аңгылаас, тускайлаас болза, ниитилел, долган-

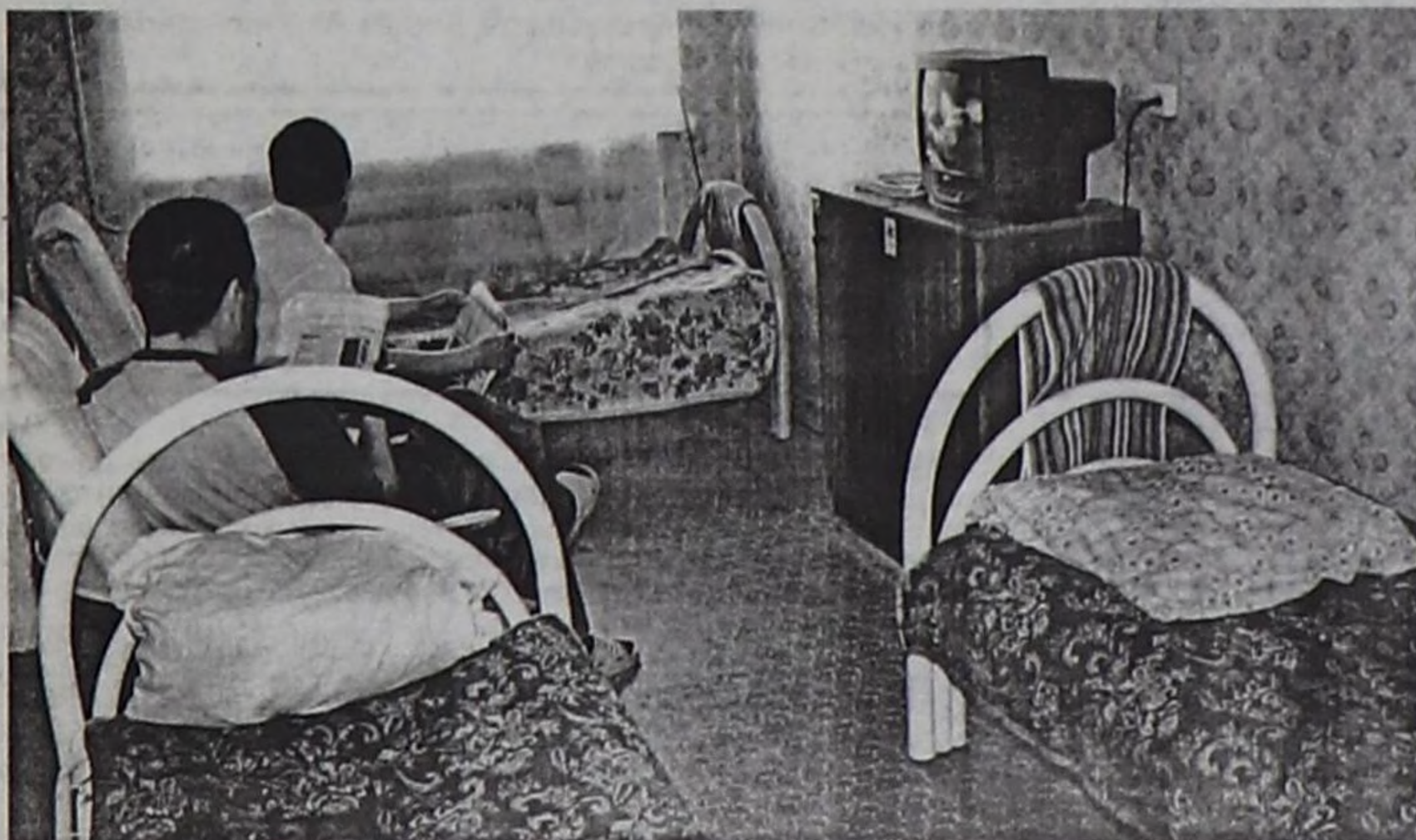
—Арага аарыын эмнедип турарлар-биле доктаамал беседа кылыр-дыр мен. Мунгарааш ижип эгеле-

дыр хүрээлел кайын эки-жиир.

Тамара Ширижиктин эмчи болурундан аңгыда, ажил-агыйжы, коргушчаныш чок талаларлыг чоокку чылдар бадыйткаан. Тываның Россияга каттышканының 60, Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 90 чылы байырлалынга уткуштур ооң белээ болза, чырык, чылыг, таарымчалыг бүгү байдалдар-биле белеткеттинген эмнелге диспансери. Ында ажылдап турар өске кижилер дугайын демдеглеп бижириң херекке албадым. «Фирманың чажыдын» чарлап канчаар. Эр кижилерден безин каш катап улуг күжүн үндүргөн езулуг шынчы, чончу кижиге чоргаарланмас аргажок. Ындыг эр, кыс хиндиктигер хей-ле болзунам!

Бадыйдай НАРАДЫ.
Арагадан эмнедип турарларның бир палатазын; наркотиктиг бүдүмелдерден кадыкшылын чидирген эр-кыс элээди назын-ныгларны, ук өлүмнүг аарыгның хоразының дугайында чоруктарны Василий БАЛЧИЙ-ООЛ ук эмнелгеден тырттырып эккелген.

Суурнуң уруглар садтарында

МАНДЫН ӨССҮН

Ийме суурда колдуунда аныяк өг-бүлелер чурттап турар болгаш, чаштар ында чылдан чылче немежип турар. Ынчангаш ында ийи уруглар сады бар.

Баштай оларның бирээзи — "Сайзанаке" кирдим. Ооң эргелекчизи Чойган Алдын-ооловна Монгуш ында чок болду. Мээң кижизидикчи башкы, мээң чаңгыс класска кады өөренип чораным Светлана Чамык-ооловна Сундуп хамык чаштар аразында ажаанзыраан тур. Ооң бөлүндө 32 чаш (улуг бөлүк) бар дээрзин ол тайылбырлады. Бичи бөлүктүн кижизидикчизи уругларын кедирип алгаш, агаарлады чоруй барган болду. Повар угбай Людмила Санчаповна Ондар уругларга амдангыч чемни белеткеп тур. Уруглар садының ишти-дашты арыг, чараш чуруктар-биле каасталгалыг.

Ооң дараазында "Салгакчы" деп уруглар садынга келдим. Барык бүгү назынының 34 чылын чаштар кижизидеринге бараалгадып келген Чечекмаа Мытпылаевна Ондар аңаа мөңгө ужурашып келди. Ол "Сайзанаке" уруглар садын безин дыка хөй чылдарда эргелекчелеп келди. Номчукчуңуң чөпшээрели-биле бичи сактышыкындан кыла кааптайн. Шагда, мээң чаш турар үемде, Чечек Мытпылаевнаның авазы Алажык Сүсүгбеевна кырган-авай безин бисти эрги яслиге кижизидип турган чүве. Бичи кижиде ада-иезиниң чанынга туруксаар болгай. Яслиден бо-ла дезип чана бээр мен. Алажык Сүсүгбеевна ыяп-ла сүрүп кээп, дедир яслиге аппаар чүве. Ынчан-на чаштарны коллективтиг амыдыралга кижизидер деп улуг ажыл чоруп турган. Эрги ясли үрелген. Ооң орнунга "Сайзанаке" деп даш уруглар сады туттунган. Ону Алажык Сүсүгбеевнаның уруу Чечекмаа Мытпылаевна барык 34 чыл удуртуп келген. Уруглар садының ажылы-даа эки. Ынчап кээрге, Чечекмаа Мытпылаевна угундан кижизидикчи башкы бооп турар. Ол боду 1963 чылда Кызылдың башкы институтун дооскан, "Улус өөредилгезиниң терганини". Ийме суму Советиниң депутаты бооп-даа хөй чылдарда ажылдаан. Ийме суурнуң амгы

аныяктарындан ооң кижизитпээни кижиде ховар. Чечекмаа Мытпылаевна амгы үеде "Салгакчы" уруглар садында школаже күзүн өөренип кирер 17 уругтан тургустунган бөлүктү удуртуп турар. Ук чаштарның колдуу шуптузунун өөренири эки. Өөреникчинин канчаар өөренири кандыг башкыга таваржырындан база дыка хамааржыр дидир болгай. Чаштарның энтергинери Сули Монгуш, Аңкарак Монгуш, Олча Монгуштун чурууру мырынай дыка эки бооп турар.

Мурнакчы кижизидикчи башкының бөлүндө Арина Дамчат-ооловна Монгуш орус дыл кичээли эрттирип турар. Чечекмаа Мытпылаевна боду бижик, тыва

болгулаан. Аңаа бичи тажы — Рушан Ондар, даңгына — Аясмаа Түлүш болган.

Улуг бөлүктен аңгыда бичи бөлүктөр база бар. Ында 27 уруг бар. Иймениң "Сайзанаке" болгаш "Салгакчы" деп ийи уруглар садында ниити хандырылга эки. Уруглар ынаар хөйү-биле кээп турар. Ол хиреде Чадаана хоорайда кожуунуң өөредилге кил-

Хоочун кижизидикчи башкы Чечекмаа Мытпылаевна Ондар кичээл үезинде.

дизи ол ийи уруглар садтарының бирээзин хаап кааптар деп турар дишти. Ынчап баар чүве болза, чаңгыс уруглар садынга ыңча хөй чаштарны сыңыраы берге. Келир чылын садик баар назылыг

Хөгжүм башкызы А.Ш.Монгуш чаштарга чаа ыры өөредип тур.

дыл, чурук кичээлдерин ап турар. Хөгжүм башкызы Аянмаа Шаравиевна Монгуштун ажылы ук уруглар садында аажок көскү бооп турар. Чаштарның ортузунга "Бичи тажы", "Бичи даңгына" деп конкурстар бо чылын

уруглар мырынай хөй. Арга-ла болза "Сайзанаке", "Салгакчы" ийи уруглар садтары хевээр ажылдап турган болза эки.

Борис ОНДАР.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистин эргим, ынак ававыс **Наталья Тюлошевна САНДАК-ТЫ** сөөлгү орукче үдежип, берге өйде бистин өг-бүлөвистиң ажыг-шүжүүн деңге үлежип, моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирген ырак-чооктан келген төрөлдерибиске, эш-өөрүвүске, Чаа-Хөл суурнуң чонунга, кожуунуң божудулга салбырының, иштики херектер килдизиниң коллективтеринге, милиция начальниги Б.Б.Чульдүмге улуу-биле четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттивис. **Өөнүң ээзи, оолдары, уруглары.**

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы, ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязы Тыва Республиканың прокурору Камий Исхакович Кудряевке ооң адазы

Исхак Мязумович КУДРЯЕВТИҢ

мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Прокуратуразының ажылдакчыларының коллективи республика прокурору Камий Исхакович Кудряевке ооң адазы

Исхак Мязумович КУДРЯЕВТИҢ

мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазының дузалакчызы Захар Елисеевич Шинге ооң өөнүн ишти **Роза Алексеевнаның** мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

ӨӨРЕНИРИНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Хакасияның Н.Ф. Катанов аттыг күрүне университетиниң Кызыл хоорайда төлээ чери кадрларның билин бедидер болгаш эде белеткээр институтка студентилерни дараазында мергежилдерге хүлээп алырын чарлап тур:

1. Ийги дээди эртемни

мындыг мергежилдерге:
"Юриспруденция" — 3 чыл өөренир;
"Бухгалтер учеду, анализ болгаш аудит" — 3 чыл;
"Күрүне болгаш муниципалдыг эргелеп-башкарылга" — 3 чыл;
"Социал ажыл" — 3 чыл.

2. Дээди эртемни:

шилип алган мергежилдинге ортумак профессионал өөредилге баазазынга азы кандыг-даа ортумак профессионал өөредилге баазазынга шилип алган мергежилдинге 3 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыглар мындыг мергежилдерге:

"Бухгалтер учеду, анализ болгаш аудит" — 3 чыл;
"Саң-хөө болгаш чээли" — 3 чыл;
 кандыг-даа ортумак профессионал өөредилге баазазынга:

"Организациялар менеджментиси" — 3 чыл;
 ортумак педагогика өөредилге баазазынга (педколледж, педучилище):

"Школага чедир педагогика болгаш психология" — 3 чыл;

ортумак медицина өөредилге (медучилище) баазазынга:

"Социал ажылдакчы" — 3 чыл.

Кызыл хоорайга өөренири төлевирлиг.

Өөренир хевيري — бот-өөредилге. Беседа кылган соонда хүлээп алыр. Өөренип дооскан соонда, дээди эртемни чедип алганының дугайында күрүне дипломун тыпсыр. Чөпшээрели № 24Г—1389. 2001 чылдың март 28-те алган. Аккредитация №2067. 2001 чылдың май 16-да алган.

Кирип документилери:

1. Билдиришкин, дээди азы тускай ортумак өөредилге чери дооскан диплому (диплом хоолгазын нотариус бүзүредир);

2. Ажылдап турарлар күш-ажыл дептериниң хоолгазын;

3. Паспортуңуң 2-3 арыннарының хоолгазы;

4. 3x4 см хемчээлдиг 4 фото-чурук;

5. Папка-скоросшиватель.

Документилерни **Кызыл хоорайның Ленин кудумчунда, 5 бажында хүлээп ап турар. Телефону 1-21-72.**

ТР-ниң Чазааның Даргазы, ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязы ТР-ниң Чазааның Сүт-Хөл кожуунда девискээр эргелелиниң удуртукчузу Амир Намажапович Ондарга ооң акызы **Мөңгүн-оол Намажапович ОНДАРНЫҢ** мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

ТР-ниң Чазааның Даргазы күш-ажылдың хоочуну, Ада-чурттуң улуг дайынының инвалиди

Юрий Михайлович УСПЕНСКИЙНИҢ

мөчээни-биле ооң төрөлдериңе болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Бистин улуг өгбөвис, кырган-ачавыс, ачавыс, күш-ажылдың хоочуну, Большевик совхозтуң алдарлыг малчыны

Сендиумаа Чыргалович ОНДАР

аарааш чырык өртемчейден чарлып чоруткан. Сөөлгү орукче июль 2-нин хүнүндө 14 шакта Шеми суурдан үдээр.

Ажы-төлүндөн.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОНАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң орадакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политтиктиг килдист — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, кедээ ажыл-агый, улуттук килдистери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8829. Чагыг 84.

АГАР САНЫБЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркөмитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинзон-Кравченко, 1). Солунда парлааткан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туруту-биле дүүшейн барып болур. Айыгтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дындагылары дээш авторлар боттары харыялаар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноярская, 100.